

*Sultan II. Abdülhamid'in İstatistikçileri - Osmanlı Evrenine 'Grafik ve Kartografik' Bir Katkı ve Mehmed Behiç Bey'in İstatistik Raporu (1894)**

Murat KAYMAKÇILAR

Dr., Ankara

E-Mail: murat175@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-3455-2797

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28.10.2024 Kabul Tarihi / Accepted: 06.05.2025

ÖZ

KAYMAKÇILAR, Murat, **Sultan II. Abdülhamid'in İstatistikçileri - Osmanlı Evrenine 'Grafik ve Kartografik' Bir Katkı ve Mehmed Behiç Bey'in İstatistik Raporu (1894)**, CTAD, Yıl 21, Sayı 42 (Bahar 2025), s. 243-284.

Bu çalışmada 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu uluslararası siyasi ortam ve zamanın konjunktürü üzerinden Sultan II. Abdülhamid'e bilgi vermek üzere hazırlandığı değerlendirilen ve Osmanlı ülkesi ve toplumuna ait çok çeşitli ve kapsamlı bilgilerin zamanın modern istatistik yöntemleri ile gösterildiği daha önce gün yüzüne çıkmamış bir Osmanlı belgesinde

* Bu makale, künyesi verilen doktora teziyle bağlantılı olarak üretilmiştir: Murat Kaymakçılar, *Politik Coğrafya ve Haritalamanın Boyutları: Mezopotamya, İngiliz Emperyalizmi ve Kamuoyu (1918-1922)*, Dan.: Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2025.

Osmanlı'nın Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin belgede mevcut 19 başlık altındaki verilerinin paylaşılması ve bu verilere ilişkin bir değerlendirme yapılması yanında belge ve yazarı ile ilgili incelemelerimizden yola çıkarak 19. yüzyılda istatistik biliminin Osmanlı Devleti'ndeki durumunun gözden geçirilmesi hedeflenmiştir. Bahse konu belgenin, Osmanlı'da dönemin devlet teşkilatının işleyişini göstermesi, Tanzimat sonrası devlet düzeninde meydana gelen değişikliklerin yansımalarının görülmesi, devletin kendisine tehdit olarak gördüğü konularla başa çıkma arayışlarına ilişkin ipuçları vermesi ve sunulan bilgiler üzerinden de bütün Osmanlı topraklarında 1894-1895 yıllarındaki mevcut durumun fotoğrafını çekmesi bakımından değerli ve önemli olduğu kıymetlendirilmektedir. Makalenin içeriği 19. yüzyılda istatistik biliminin dünyada ve Osmanlı Devleti'ndeki durumunun gözden geçirilmesi, belgeyi hazırlayan, dönemin Sicill-i Nüfus İdâre-i Umûmîyesi Yevmiye Kâtibi Mehmet Behiç Bey'in bürokratik yaşamı ve belgenin tanıtımını müteakip belgedeki Musul, Bağdat ve Basra Vilayelerinin dönem itibarıyla durumlarını gösterir verilerin değerlendirilmesi ile sınırlandırılmış ve konjonktürel dinamiklerle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstatistik tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, Mehmet Behiç Bey, nüfus, 19. yüzyıl sonu.

ABSTRACT

KAYMAKÇILAR, Murat, **Statisticians of Sultan Abdulhamid II - A 'Graphical and Cartographical' Contribution to the Ottoman Universe and The Statistics Report of Mehmed Behiç Bey (1894)**, CTAD, Year 21, Issue 42 (Spring 2025), pp. 243-284.

This study aims to share the data of the Ottoman provinces of Mosul, Baghdad and Basra under 19 headings in a previously unseen Ottoman document, which is considered to have been prepared to inform Sultan Abdulhamid about the international political environment and conjuncture of the time in which the Ottoman State was located in the 19th century, and to provide a wide range of comprehensive information about the Ottoman country and society using modern statistical methods of the time. In addition to assessing this data, it is also aimed to review the status of statistical science in the Ottoman State in the 19th century based on our examinations of the document and its author. It is evaluated that the document in question is valuable and important in terms of showing the functioning of the state organization of the period in the Ottoman Empire, seeing the reflections of the changes that occurred in the state order after the Tanzimat, providing clues about the state's efforts to cope with issues it saw as threats, and taking a picture of the current situation in all Ottoman lands in 1894-1895 through the information provided. The content of the article is limited to the review of the

status of statistical science in the world and in the Ottoman Empire in the 19th century, the bureaucratic life of Mehmet Behiç Bey, the clerk of the General Registry Office of the period who prepared the document, and the evaluation of the data in the document showing the status of the provinces of Mosul, Baghdad and Basra in the period following the introduction of the document, and is interpreted in relation to conjuncture dynamics.

Keywords: History of the Statistics, Ottoman Empire, Mehmet Behiç Bey, population, late 19th century.

Giriş

İstatistik (استاتستيق: Kamus-i Türki) biliminin ortaya çıkışı, 17. yüzyıla kadar dayandırılrsa da, aslında bugünkü modern anlamına esas teşkil eden formülasyonları 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında gerçekleştirmiştir.¹ İstatistiklerin basit uygulamalarına ait işaretlerin MÖ 5. yüzyıla kadar uzandığı söylenebilir, ancak 18. yüzyıla kadar olasılık hesabı teorisinden² etkin bir şekilde yararlanmaya başlanmadığı anlaşılmaktadır.³ Bu konudaki en somut başlangıcın ise John Graunt ve William Petty gibi⁴ isimlerin 17. yüzyıl Avrupası'nda istatistiksel yöntemleri kullanmak suretiyle modern anlamıyla istatistiğe -özellikle demografi ve politik aritmetik alanlarında katkılarla- öncülük etmeleri olduğu söylenebilir.

Batıdaki öncü çalışmaların İngiltere, Almanya ve Fransa'da yoğunlaştığı görülmektedir.⁵ Bu çalışmalardan Almanya örneğini inceleyen Amerikalı

¹ Mac Tutor, *School of Mathematics and Statistics*, University of St Andrews, Scotland; <https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Miller/mathsym/stat/>; (Erişim Tarihi: 9 Mayıs 2024).

² Olasılık teorisi, rastgele olguların analiziyle ilgilenen matematik dalıdır. Belirsizliği ölçmek ve çeşitli sonuçların olasılığını tahmin etmek için bir çerçeve sağlar. Teori, istatistik ve finans ile mühendislik ve bilgisayar bilimleri gibi alanlarda uygulanmaktadır. bk. <https://www.britannica.com/science/probability-theory> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2025).

³ Graysen Cline, *Nonparametric Statistical Methods Using R*, Birleşik Krallık, Ed-Tech, 2019. s.53.

⁴ 17. yüzyılda İngiltere'de John Graunt (ölüm oranlarıyla ilgili araştırma ve çalışmalar yapmıştır) ve William Petty (Siyasi aritmetik, demografik çalışmalar, ekonomik analizler, daha sonra istatistik biliminin temel taşı haline gelen sayım ve anketler konusunda çalışmalar yapmış, veri toplama ve analizinin önemini ortaya koymuştur.) İstatistik konusunun önemli figürlerinden olmuşlar, iki asır sonra daha büyük gelişmelere yol açacak çalışmalar yapmışlardır. Osmanlı Devleti'nde de seçilen bölgelerde 1835-1853 yılları arasındaki Müslüman ve Gayrimüslüm'lerin ölüm oranları istatistikleri çizelgesi hazırlandığı görülmektedir. Çizelge için bk. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914), Demographic and Social Characteristics*, London, University of Wisconsin Press, 1985, s. 16.

⁵ American Statistical Association Web Sayfası, <https://www.statsref.com/timeline.pdf> (Erişim Tarihi: 16 Mart 2025)

akademisyen David F. Lindenfeld “Pratik hayal gücü” başlıklı kitabında, istatistiğin akademik bir alan olmanın ötesinde Almanlar tarafından devlet yönetimi ve toplumsal reformlar için bir araç olarak kullanımını işlemiştir. 19. yüzyıl Prusya’sındaki *Devlet Bilimleri* (Staatswissenschaften)⁶ adı verilen Kameralizm odaklı çalışmaların, devlet yönetiminin⁷ mükemmel hale getirilmesi ve üretimi gittikçe artan bir devletin halkının ve sömürgelerinin yönetilebilmesinde kılavuz olması için bir reçete sunduğu görülmektedir.⁸

1800’lerde İstatistik, batıda yöneticiler için pratik bir araç olarak görülürken, yavaş yavaş modern bilimin temel taşı haline gelmiş, çok çeşitli bilimsel alanları etkilemiştir. Lindenfeld’in araştırmasında Alman *devlet bilimleri* ile ilişkili uygulamalar arasında Vergi Politikası ve Kamu Maliyesi, Sosyal Refah ile Tarım ve Ormancılık Yönetimi⁹ vb alanlar bulunmaktadır. Bu uygulamalar üzerinden sistematik olarak toplanarak analiz edilen İstatistik verileri, *devlet bilimleri* için yönetim ve politika yapımında merkezi bir önem taşımış, ayrıca üniversiteler ve kamu akademileri bu disiplinlerde bürokratları eğiterek, onları etkili yönetim için gereken becerilerle donatmışlardır. Bu Alman yöntemi, Osmanlı Devleti’nin

⁶ 19. yüzyılda “devlet bilimleri” adı verilen sistemin esasen Kameralizm odaklı olarak uygulandığı görülmektedir. 15. yüzyıl sonunda Prusya’da başlamış olan Kameralizm (Kameralwissenschaften), “mutlak monarşik merkezi devletin yönetim bilgisi” ve “bir ülkenin kendi kaynaklarını en verimli şekilde kullanarak zenginleşmesini ve güçlenmesini amaçlayan bir yönetim anlayışı” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, dinsel fanatizm ve iç savaş sırasında yaşananların ortaya çıkarttığı bir nevi toplumsal disiplin uygulamasıydı. Bu yaklaşımda disiplinin zulme bir alternatif olarak görülmesi sözkonusudur. bk. David F. Lindenfeld, *The Practical Imagination The German Sciences of State in the Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago, 1997, s. 11; Süha Oğuz Albayrak, *Güçlü ve Merkezi Devletin Yönetim Bilgisi: Kameralizm*, YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları, No: 9, Mayıs 2010, s. 3-4; Mert Can Erdoğan, “XVIII. yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Kameralist Üretim Anlayışı”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, Cilt 15, Sayı 1, Ocak 2025, s.70-71.

⁷ Alman filozof ve istatistikçi Gottfried Achenwall Alman dilinde “Statistik” kelimesini (*bir ulus devleti yönetmek için ihtiyaç duyulan bilgi* anlamına gelecek şekilde) türetmiştir; bk. *American Statistical Association*, <https://www.statsref.com/timeline.pdf> (Erişim Tarihi: 16.03.2025).

⁸ Lindenfeld, 19. yüzyıl Almanya’sında devlet bilimlerinin evrimini incelemekte; istatistik ve kamu yönetimi gibi disiplinlerin, devlet görevlilerinin toplumu yönetme ve reforme etme konusunda eğitilmesi (yönetme sanatı) için nasıl geliştirildiğini araştırmaktadır. Yazar, bilginin yönetim için bir enstrüman olarak kullanılmasına ve devlet bilimleri tarafından pratik bir hayal gücünün devlet yönetimine getirdiği yeniliklere değinmekte, bu çerçevenin aynı zamanda sürekli gelişim ve değişim gösteren endüstrileşme ve devlet kurumlarının modernizasyonu gibi konularda farklı alanlardaki gelişmeleri bir pota içerisinde devlet yönetimine katkı sağlayacak hale getirmesi üzerinde durmaktadır. Bu kapsamda devlet istatistik bürolarının 1841 ile 1864 arasında sayısının artmasının teknikte iyileşmelere sebep olduğu, insanlara doğrudan soru sorularak alınan bilgilerin tek bir merkez ofiste işlenmesi gibi yöntemlerin denendiği ifade edilmektedir; bk. Lindenfeld, *age.*, s. 194.

⁹ *age.*, s. 29-34, 76-79.

özellikle 19. yüzyıl sonuna doğru hem devletin tehditlere karşı koymak için idari birimlerin tasarımı hem de devlet görevlilerini toplumu yönetme ve yeniden şekillendirme konusunda eğitmek için istatistik vb disiplinleri geliştirme çalışmaları ile benzerlikler içermektedir. Nitekim, 18. yüzyıldan itibaren Kameralizmin Osmanlı Devleti idarecilerinin de dikkatini çektiği ve elçiler üzerinden bir bilgi alışverişi bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Osmanlı'ya İngiltere, Fransa ve ABD üzerinden de nüfus sayım uygulamaları, istatistik ofisleri, personelin eğitimi ve istatistiksel yayınlar konularında bir bilgi ve tecrübe akışının bulunduğu görülmektedir. İmparatorluk çapındaki ilk nüfus sayımının, nüfus sayımı prosedürlerinin ABD, İngiltere ve Fransa'da benimsenmesinden yalnızca çeyrek yüzyıl sonra 1830/31'de gerçekleştirilmiş olması bunun kanıtı olarak görülebilir.¹¹ Hatta Karpat'a göre, Avrupa'da, istatistiklerin ilk kullanımından tam teşekküllü sosyal bilimin yükselişine kadar yaklaşık üç yüzyıl süre geçmişken, Osmanlı İmparatorluğu'nda, verilerin "istatistiksel" bir şekilde ilk kez kullanılmasından, sosyal bilimciler tarafından modern istatistik biliminin kullanılmasına kadar geçen süre sadece birkaç on yıl olmuştur. Yazar bunun nedeninin Osmanlıların, toplumlarını yeniden şekillendirmek için tam bir dağılma ve bağımsızlık kaybını önleme acil arzusuyla hareket etmeleri olduğunu söylemektedir.¹²

Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) modern anlamıyla *İstatistik*¹³ biliminin Avrupa kaynaklı diğer bilimsel alanlarla birlikte mevcut konjonktürel gelişmelerin de işaret ettiği şekilde yine Batılı bilimsel kaynakların şablonları, ilgili bu bilimin kurum ve yapı mantığında esas ve kuralları, evrakı ve kütüphaneleri, insan kadrosunun yetiştirilmesi ve istihdam edilmesi gibi parametrelerle geliştirildiği, Osmanlı düzeninde gerekli şartlarının toplumsal ve politik idari ihtiyaca, beklentiye göre cevap verme biçimlerinin bulunduğu görülmektedir. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na

¹⁰ Mert Can Erdoğan, "XVIII. yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Kameralist Üretim Anlayışı", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, Ocak 2025 Cilt: 15, Sayı: 1, s.70,75,80,81.

¹¹ Servet Mutlu, "Late Ottoman Population and its Ethnic Distribution", *Nüfusbilim Dergisi Turkish Journal of Population Studies*, Sayı 25, 2003, s. 4.

¹² Kemal H. Karpat, *The Ottoman Adoption of Statistics From The West in The 19th Century, Studies on Ottoman Social and Political History*, Brill, 01 Jan 2002, 132–145, s. 133.

¹³ Bu sözcük Osmanlı Türk sözlüklerine 19. yüzyılda yabancı alıntı bir sözcük olarak Fransızca ara yüzle dâhil olmuş, Türkçeleştirilerek devlet-resmî ve basın – yayın faaliyeti maksadıyla hususi yazar, düşünür, bilgin kalemlerin evrakına girmiştir. Kamus-i Türki'de, Şemseddin Sami, bu yeni kavramı dizinlemiş ve "İstatistik, bir memleketin nüfus ve varidat ve idhalat ve ihracat gibi mevadının beher sene muntazam suretde kayd ve mukayesesi ilmidir." şeklinde tanımlamıştır. Çeşitli sözlüklerde "ihşaiyat" terimi de aynı maksatla kullanılmaktadır; bk. Kamus-ı Türki-İstatistik ~ استاتستيق maddesi. s. 95- Sıra: 32.

daha fazla nüfuz eden Batı kaynaklı bilimsel yol-yordam ve yöntemleriyle İstatistik biliminin Batı’da ancak bazı ülkelerin (İngiltere,¹⁴ Almanya¹⁵ ve Fransa¹⁶) eriştiği başarılarından çıkarttığı sonuçların özellikle devlet kurumlarında kullanıldığı tespit edilmektedir. Esasen bu dönem, istatistiksel düşüncenin ortaya çıkarak geliştiği, ampirik yaklaşımların teknik bilimler yanında sosyal bilimlerde de kullanılıp sonuç alınmasının mümkün olduğu fikrinin ortaya çıktığı, bu kapsamdaki bilgilerin analizi, tahmini ve manipülasyonunda yeni yaklaşımların başladığı bir dönemi ifade etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun, Fransız İhtilali sonrası (1789) millî devletlere evrilme sürecinde Batılı ulusların devletleri ve tüccar-sermaye gruplarının deniz-aşırı sömürgeci ve emperyal düzeyde emperyalizme doğrultulu kapitalist ilerlemesi karşısında 18. yüzyıldan itibaren savunma durumunda kaldığı bilinmektedir. Bünyesinde gayrimüslimlerin de bulunduğu bir nüfusu yönetiyor olmasının getirdiği ‘ulus’ temelli İhtilalciliğin, tebaanın uluslaşma/ulus-devletleşmeye dönük politik ve toplumsal hareketliliğe bıraktığı bir şartlar yönetimi, Osmanlı Devleti’nin yeni bürokratik elitleri kadar jön sıfatında doğmuş entellektüelliğini zorlarken, bu türden bir hareketlilik Balkan coğrafyasından başlayarak resmen, hukuken ve bir kısmına kağıt üstünde egemen olduğu politik tüm topraklara, Avrupa veya Batı tarzı düşüncelerle beraber sirayet ederken, Osmanlı elitlerinin nezdinde emperyal politik ve toplumsal yönetimin tüm sorunları karşısında Avrupa kaynaklı bu tür bilimlerin öğrenilmesi, aktarılması ve mal edilmesi sürecini de gerekli ve anlamlı kılmıştır.

Osmanlı emperyal, dolayısıyla, çok-dilli, çok-dinli ve mezhepli, bu sebeple de bir uçtan diğerine farklı sosyo-ekonomik ve kültürel tarihsel geleneklere, üretim tiplerine sahip bir tebaayı, üstelik tüm coğrafyasına Batı kapitalinin, üretim tarzının ve çok çeşitli politik, ideolojik düşünce-eylem biçimlerinin nüfuzu altında değişime açılmış bir devlet görünümündedir. Bu süreçte toplum

¹⁴ Aynı dönem yaşamış olan John Graunt ve William Petty’nin her ikisi de İngilizdir. Graunt demografi ve istatistik çalışmalarının başlatıcılarından biri olarak, Petty ise siyasi aritmetik ve ekonomik teoriye yaptığı katkılarla tanınmaktadır. bk. Anders Hald, *A History of Probability and Statistics and Their Applications Before 1750*, Wiley, Almanya, 2005, s. 81-88, 104-105.

¹⁵ Almanya’da en küçük kareler (Least squares) ve Gauss dağılımı-normal dağılım (Normal distribution) yöntemlerini geliştiren Johann Carl Friedrich Gauss’un çalışmaları 19. yüzyılda modern istatistiğin temellerini oluşturmuştur. bk. Waldo Dunnington, Jeremy Gray, Fritz-Egbert Dohse, *Carl Friedrich Gauss: Titan of Science*, ABD., Mathematical Association of America, 2004, s.113-114, 159-161,499.

¹⁶ Fransa’da Pierre-Simon Laplace’in Olasılık, Bayes ve Analitik Teorileri ile Adolphe Quetelet’in Normal Dağılım ve Ortalama İnsan teorileri istatistik biliminin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. bk. Charles Coulston Gillispie, Robert Fox, Ivor Grattan-Guinness, *Pierre-Simon Laplace, 1749-1827, A Life in Exact Science*, Kevin Donnelly, *Adolphe Quetelet, Social Physics and the Average Men of Science, 1796-1874*, Taylor&Francis, Birleşik Krallık, 2015

ilişkilerinin geleneksel kimyasının çözüldüğü ve fakat yeni bir yönetim bakışının ve buna uygun kurumsal ve örgütsel işleyişin inşa edilmesi çalışmalarının sürdüğü, bu sebeple bürokratların ve yeni aydınlar durumundaki elitlerin dünyasında bocalamalar ve çelişkilerin yaşandığı, gerek Müslüman gerekse Gayrimüslim Milliyetlerinin toplumsal-kültürel ve politik iç doğalarında gitgide karmaşıklaşan biçimde, 19. yüzyılda 'Osmanlı tebaa'ını 'nüfus' olarak yönetme meselesinin, bir 'devlet meselesi' olduğu da görülebilmektedir. Osmanlı tebaasının nüfus karakterinin türlü iç kategorileri ve sınıflayıcı bir mantık oluşturulması için 'yeni' ibaresi ile kodlanan ve nüfusunu ve üretim gücünü de içeren tüm özel verilerinin toplanması, derlenmesi, kaydı, tetkik ve tahlili, bu çeşitlilik barındıran nüfusun ihtiyaç, sorun ve beklenti düzeylerini de hesaba katacak şekilde toplanmalı, sınıflandırılmalı ve analiz edilmeliydi.

Devletin bu şartlar altında toplumla beraber varlığının sürdürülebilmesi için değerlendirmeye tâbi tutulması, egemen coğrafyasının içerisindeki her biri geleneksel olan çevrelerinden çıkmaya ve hareketlenmeye başlayan nüfusun aynı zamanda Batılı devletlerin de tesiri ve nüfuzu ile 'müdahale aracı' haline gelerek bir bakıma himaye ve vesayet altına alınmasından doğan iç politik, yönetsel vd. tehditlerin öngörülebilmesi için devletin bürokratik aklının bu çalışmaları yapmaya zorlandığını söyleyebiliriz.

Bu çerçevede İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki, IUKTY 9075 numarasıyla kayıtlı bir belge, Osmanlı dünyasında, bürokratik olarak devlet cihazının *İstatistik* bilimine bakışını ve dünyayı, Osmanlı tebaa yönetimi merkezinde kavrayışını göstermek için değerli bulunmuştur.

Türkiye'de modern istatistik biliminin girişi sonrasında, bu bilimin 'bilim tarihi' kapsamında 19. yüzyıl ve sonrası kurumlaşması içerikli ve nüfus ile doğrudan ilişkili ampirik çalışmalar yapılmıştır.¹⁷ Bu çalışmalar, genel olarak

¹⁷ İmparatorluğun demografik yapısını anlamak ve askerî güçleri düzenlemek amacıyla gerçekleştirilen Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan ilk nüfus sayımı olan *1831 Nüfus Sayımı* için bk. Fikri Akdeniz - Fetih Yıldırım, "Türkiye'de -Osmanlıdan Günümüze- İstatistik Tarihine Bakış", *İstatistik Araştırma Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, 2011, 2-4. yıllık, tarım, sanayi, ticaret ve nüfus gibi çeşitli alanlarda veriler sunan Osmanlı Devleti'nin ilk resmi istatistik yillığı olan *1897 İstatistik Yillığı* için bk. Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti, 1897 İstatistik Yillığı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No. 2045; adı geçen dönemde tarım politikalarının belirlenmesinde önemli rol oynayan *1909-1914 Tarım İstatistikleri* için bk. Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913, 1914*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No. 2025; *1913-1915 Sanayi İstatistikleri*: Osmanlı sanayisinin durumu ve gelişimi hakkında bilgi veren bu istatistikler, sanayi politikalarının oluşturulmasında kullanılmıştır; bk. A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No. 2024; *19. yüzyılda Dış Ticaret İstatistikleri* için bk. Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No. 1831; Osmanlı Dönemi'ndeki istatistik kayıtlarının derlendiği en önemli kaynaklardan biri olan *Tarihi İstatistikler Dizisi* ise konuyu daha çok iktisat yönüyle ele almaktadır; bk. *Tarihi İstatistikler Dizisi* 1-7, Başbakanlık Devlet İstatistik

Osmanlı Devleti'nden başlayarak İstatistik biliminin öğrenilmesi, devlet organlarının içine birer şube olarak yerleştirilmesi ve devlet uygulamalarına kendine has bilimsel yöntemlerle ilave edilmesi konularını işlemektedir.

Makalede, bu yolda gayret gösteren Osmanlı bürokratlarından biri olan Mehmet Behiç Bey'in sicil belgelerine kadar eriştiğimiz bürokratik hikayesi içerisinde istatistik biliminin yeri ve devletteki dönem içi uygulamaları ile ilgili bilgiler verilirken, Osmanlı Devleti'nde İstatistik bilimine yönelik çalışmaların nadide bir örneğini teşkil eden ve İstanbul Üniversitesi Nadir eserler kütüphanesinden temin edilerek transkribe edilen IUKTY 9075 İstatistik sunumunun kısaca tanıtılması ve geniş muhteviyatlı bu belge içerisinde Musul, Bağdat ve Basra ile ilgili verilerin dönemin konjunktürüne ilişkin bilgilerimizle birlikte değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda, 1310¹⁸ (1894-95) tarihinde hazırlandığı anlaşılan, ön ve arka kapak haricinde bir sayfalık Mukaddime ve Fihrist'i içeren ve 19 adet levha şeklinde hazırlanmış (toplam 22 sayfalık) Osmanlı Devleti'ne ait dönemin önemli bilgilerinin istatistikî bir bakış açısıyla sunulduğu bu Osmanlı Arşiv Belgesindeki Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerine ilişkin bilgilerden seçilen bir kısmının karşılaştırılması ve dönemin dinamikleri ile ilişkilendirilerek sonuçlar çıkartılması hedeflenmektedir.

Belgenin içeriğinden; kapsamının açıklandığı Mukaddime ve Fihrist bölümünde mührü ve açık ismi bulunan Mehmet Behiç Bey tarafından 1894-95 tarihinde zamanın modern istatistik yöntemlerinin kullanımı ile hazırlandığı anlaşılmakta ve bir sunum formatında Padişaha arz edildiği değerlendirilmektedir.

İstatistik Biliminin Osmanlı Devleti'ne Girişi ve Kurumsallaşması

Osmanlı Devleti istatistikle tanışmadan önce 15. yüzyıldan itibaren Tahrir Defterleri¹⁹ ve 19. yüzyıldan başlayarak da Devlet Salnameleri'ni kullanmıştır. Bu uygulamalar ağırlıklı olarak askere alma ve vergi toplama maksatlı olsa da, bu

Enstitüsü, Ankara, 2011; ayrıca bk. Halil İnalcık - Şevket Pamuk, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın Numarası: 2396, Ankara, 2000.

¹⁸ Belgede ay belirtilmeden, sadece 1310 yılı verilmektedir. Bu haliyle belge tarihi olan Rumi 1310 yılı Miladi 1894 ve 1895 yıllarına tekabül etmektedir.

¹⁹ Tahrir Defterleri, Osmanlı Devleti maliyesi tarafından vergiye esas insan ve mal varlığının takibi maksadıyla tutulan kayıtlardır Defterlerde köy ve konut bilgisi, din, etnik köken hane reisi gibi bilgiler bulunmaktadır. Gerek Ebu'l Ula Mardin, gerekse Ö. Lütü Barkan, yaptıkları çalışmalarda ilk tahririn 14. yüzyılda Sultan Orhan zamanında yapıldığını yazmaktadırlar. Tespit edilen ilk tahrir defteri ise içerisinde Arnavut nüfusunun kaydedildiği Halil İnalcık'ın "Suret-i Devlet-i Sancak-ı Arvanit" çalışmasında geçen 1431 tarihli tahrirdir. Tanzimat sonrası tahrir defterlerinin daha da geliştirildiği görülmektedir; bk. T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü İnternet Sitesi, <https://www.nvi.gov.tr/osmanli-donemi> (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2024).

kayıtlarda devletin farklı alanlarda da kullanabileceği oldukça ayrıntılı bilgilerin yer aldığı görülmektedir.

Osmanlı idarecileri, 19. yüzyıldan başlayarak nüfus sayımlarına giderek daha fazla önem vermeye başlamıştı. Bu faaliyetlerle birlikte ve Samuel Cox'un²⁰ kitaplarında belirttiği şekilde batılı ülkelerle olan ilişkilerde nüfus sayımlarının devletin idaresinde önemi ile ilgili çıkarımlar yapmaya başlayan Osmanlı idarecileri, bu konuda fırsatları değerlendirmekten geri durmamıştır. Özellikle 19. yüzyıl son çeyreğinde gerek nüfus gerekse devletin ekonomisine esas kaynakları konusunda modern istatistik çalışmalarının daha sık ve düzenli şekilde kullanıldığı söylenebilir. Osmanlı hükümeti, 1880 yılında yayınladığı nizamname ile istatistik toplamayı imparatorluk genelinde merkezileştirmiş, kazalarda, vilayet merkezlerinde vilayetlerde istatistik komisyonları kurulmuştur.²¹ 1881 yılından başlayarak istatistik çalışmaları *İstatistik Direktörlüğü* ve *Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti* tarafından yayınlanmış ilk İstatistik Yıllığı ise 1897 yılında hazırlanmıştır.²²

1891 yılında nüfus idaresi ile iş birliği içinde çalışacak bir daire olan Bâb-ı Âli İstatistik Kurulu oluşturulmuştu. Profesyonelliğe önem veren ve idarecilerinin başlangıçta gayrimüslimler, hatta yabancılardan atandığı bu kurulun oluşturulması aynı zamanda nüfus sayım sonuçları ile birlikte istatistiklerin de yayınlanmaya başladığı bir milat oluşturmaktadır.²³ 1892 yılından itibaren bu büronun direktörlüğünü icra edenler, bu makamdaki hizmet yılları ile birlikte, Nuri Bey (1892), Fethi Bey (1893-94), Fethi Franko Bey (Yahudi)²⁴ (1895-96), Migirdiç Sinabyan Efendi (Ermeni) (1897-1902), Rober Efendi (1903-1907) lerdir. Bu direktörlerden Fethi Franko Bey, Cebeli Lübnan Mutasarrıfı Nasri Franko'nun oğludur.²⁵ Hariciye müsteşarlığı yapmıştır.²⁶ Migirdiç Sinabyan

²⁰ Samuel Sullivan "Sunset" Cox (1824 -1889), Amerikalı bir kongre üyesi ve diplomattır. ABD Temsilciler Meclisi'nde temsilcilik ve 1885-1886 yıllarında Osmanlı Devleti'nde Olağanüstü Elçi ve Elçi Vekilliği yapmıştır; bk. "Samuel Sullivan Cox", *American History Central*, R.Squared Communications, LLC. <https://www.americanhistorycentral.com/entries/samuel-sullivan-cox> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2025).

²¹ "İstatistik idarelerine dair nizamname", *Düstur*, 1/4 670 4 Safer 12971, 17.01.1880.

²² Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997.

²³ Orhan Sakin, *Osmanlıda Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yayınları, 2008, s. 162.

²⁴ "Osmanlı Devleti Hizmetinde Yahudiler", *Şalom*, 18 Haziran 2014.

²⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Sicil-i Osmani Zeyli Tevfik Paşa-Zühdi Paşa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009, s. 36.

²⁶ Cengiz Mutlu, *Osmanlı'da bir Ermeni Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi*, Gündoğan Yayınları, 2015, s. 30.

Efendi bu göreve gelmeden önce Ticaret Direktör Yardımcısı iken, bu görev sonrasında Ticaret Nezareti'nde görevlendirilmiştir. Rober Efendi ise bir Amerikalıdır.²⁷ Mehmet Behiç Bey, yıllarca kendisinden önce Osmanlı İstatistik Bürosunda direktörlük yapan çoğunluğu gayrimüslüm bu direktörlerin yanında yetişmiş, 1908 yılı itibarıyla bu büronun başına geçirilerek 1914'e kadar direktörlük görevine devam etmiş bir Osmanlı bürokratıdır.²⁸

Ermeni ve Yahudi kökenli Osmanlı bürokratlarının yanında İstatistik Kurulu'nun direktörlüğünü yapan isimler arasında bir Amerikalı'nın da bulunması, özellikle Ermeni isyanlarının yaşandığı bir dönemde bir zafiyet olarak algılanabilirse de, Osmanlı Devleti kademeleri içerisinde liyakate önem verildiğinin bir işareti olarak da görülmektedir. İstatistiki bilgilerin arzı, muhtemelen Osmanlı Padişahı'nın ilgisini çekiyor ve faydalı çıkarımlarda bulunmasına yarıyordu. Bu bilimdeki gelişmelerin izlenmesi ve uygulamalara yansıtılmasının karar mekanizmasına katkı sağlayacağı değerlendirilmiş olmalıdır ki, İstatistik Ofisi'ne atamalar yabancı dil bilen ve gelişmeleri takip edebilecek nitelikteki insanlardan yapılmıştır. Yazının devamında sicil belgelerini paylaştığım Mehmet Behiç Bey'in de Fransızca bildiği ve tercüme edebildiği görülmektedir. Osmanlı yöneticilerinin, devlet yönetimine katkı maksadı ile istatistik konusundaki fırsatları değerlendirme çabası çerçevesinde Batıdaki gelişmeleri takip ettiği ve uluslararası kuruluşların davetlerine icabet ettiği görülmektedir. Örneklerden biri, 1905'te Roma'da Uluslararası Tarım Enstitüsü (IIA) kurulması teklifiyle yapılan bir toplantıydı.²⁹ Tarımsal istatistiklerin toplanması, standartlaştırılması ve dağıtılması hedefiyle kurulacak olan organizasyonun bu ilk toplantısına Osmanlı Devleti'nden Türkiye'nin İtalya Büyükelçisi Mustafa Reşid Bey, Tarım Bakanlığı Teknik Komisyon Üyesi Cemil

²⁷ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Cilt 9, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 44.

²⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2003, s. 83.

²⁹ IIA daha sonra Birleşmiş Milletler'in Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) olacaktır. IIA, Tarımsal üretimle ilgili bilgilerin merkezileştirilmesi, tarımsal çıktılar arasında karşılaştırma mekanizması kurma girişimi olmanın yanında uzmanların yeni uygulamalar ve teknolojiler hakkında alışverişinde bulunabilecekleri ve yöntemleri karşılaştırabilecekleri bir forum sağlamıştır. 20. yüzyılda çoğalacak kuruluşların ilk örneklerindendir; bk. Elizabeth R. Williams, "The Agriculture Ministry of the Whole World: The International Institute of Agriculture and the Politics of Ottoman Statistics Collection", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Cilt 43, Sayı 2, 2023, s. 224.

bey ve Hudavendigar Vilayeti Ziraat Mektebi Profesörü Hüseyin Efendi katılmıştır.³⁰

Bu dönemde Osmanlı'da istatistik çalışmaları süratle gelişmekteydi. Nitekim, IIA üyeleri istatistiklerin nasıl toplanacağı ve derleneceğini tartışırken, Osmanlı yetkilileri devletin yüzlerce yıllık kendine özgü veri toplama teşkilat ve geleneğinden faydalanarak imparatorluk çapında kendi kaynaklarının ve yerel tüketimin değerlendirmesini yayınladılar. İmparatorluğun kırsal topluluklarının üretim kapasiteleri ve gelir potansiyelleri hakkındaki bilgiler çok sağlıklı olarak görülmesine de İmparatorluğun kendine has yaklaşımının yansımasıydı.³¹ IIA Haziran 1905'te kurulmuş, Osmanlı yönetimi kendisinden talep edilen bilgileri derlemek için yerel yönetimlere bu bilgileri hazırlama talimatı vermiş, periyodik olarak toplanan veriler hem ülke içinde hem de IIA aylık bültenlerinde paylaşılmaya başlanmıştır. 1909-1910 ve 1911'de ekilen alanlar, üretim miktarı, tahılların hektar başına verimi ile imparatorluğun pamuk üretimi konusunda istatistik setleri yayınlanmıştır.³²

Yazar Elizabeth R. Williams, 19. yüzyıl boyunca, giderek artan sayıda Osmanlı yetkililerin tarımsal üretimi takip etmek ve ölçmek için istatistikler de dâhil olmak üzere çeşitli yönetim teknolojilerini denediklerini ve 20. yüzyıl başlarında ise bu nüfus istatistiklerinin etnik çatışmalarda rol oynadığını söylemektedir. Geniş ekim alanlarının boş kaldığı bakir coğrafyaların batılı sömürgeci devletlerin iştahını kabarttığı bu dönemde, sömürgeci Batılı ülkelerin bu değerli verilerden çokça faydalandıkları tahmin edilebilir.³³

Osmanlı Devleti'nde Büyükelçi olarak görev yapmış bir Amerikan diplomatı ve aynı zamanda ABD'nin Nüfus Sayımı Komitesi Başkanı olan Samuel Sullivan Cox, anılarında 1886 yılında II. Abdülhamid'in kendisiyle yaptığı bazı görüşmelerde, Amerikan topraklarının nüfusu ve kaynakları açısından mucizevi bir şekilde arttığını, buna ilişkin bilgi isteğine yanıt olarak, ilerlemelerini anlatabilmek amacıyla Nüfus Sayımı raporlarının bazı can alıcı bölümlerinden bahsettiğini ifade etmektedir. Büyükelçi Cox, bunu yaparken iyi bir nüfus sayımının kendi imparatorluğunun geniş kaynaklarına dair bir tanıtım imkanı da

³⁰ *Conference Internationale Agriculture*, Ministere Royal Des Affaires Etrangeres, Forzani Et C. Imprimeurs Du Senat, Rome – MCMV, s. XLII.

³¹ Williams, agm., s. 224.

³² Savaşa rağmen Osmanlı Parlamentosu IIA'ya ilişkin ödenekleri 1917'ye kadar onaylamıştır.

³³ Williams, Osmanlı istatistiklerinin Osmanlı ile savaş halinde olan Fransız büyükelçiliği üzerinden Fransız yetkililerle paylaşıldığını ve savaş sonrası Fransız mandasına verilecek olan Osmanlı'nın Doğu Akdeniz'deki topraklarında (Suriye, Lübnan) ekime elverişli olup da ekilmeyen verimli geniş toprakların Fransız Parlamentosu'nda bölgenin sömürgeleştirme masrafına değip değmeyeceğini tespit için kullanıldığını söylemektedir; bk. Williams, agm., s. 235.

yaratabileceğini söylemektedir. Bu görüşme sonrasında Cox, ülkesinin istatistiksel verileri, Nüfus Sayımı kanunu ve sayım raporları ile beraber ABD'den görüntüler içeren fotoğrafları da Yıldız Sarayı'na getirtmiştir. Bir hamal marifetiyle getirilen dosyalar dolusu sayım kanun ve raporları, Cox tarafından padişaha açıklanmıştır. Padişahın büyük ilgisinin çekildiği ifade edilen açıklamalarda bir belge incelemesi esnasında bir Amerikan kızılderilisi fotoğrafını gören Sultan Abdülhamid'in bu insanların kim oldukları ve dinleri hakkında sorular sorduğunu söylemektedir. (Cox, bu sorulara verdiği anlamda Sultan'ın basitçe kızılderililerin Türklere akraba bir topluluk olup olmadıklarını anlamaya çalıştığını ifade etmektedir.)³⁴ Bu ilginç anekdotun devamında yer alan ayrıntılı sorulara bakılarak, Osmanlı Sultanı'nın Türk soyuna akraba olabilecek dünyanın çeşitli yerlerindeki diğer topluluklara ilgi duyduğu, bu toplulukların kendisinde bir merak uyandırdığı ve bunu da Amerikalı bürokrata hissettirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Cox'un, bundan sonra kitabında da örneklerini verdiği Kızılderili kökenli Amerikan yerlilerinin Türk boylarıyla olan benzeşimleri konusunda verilere ulaştığı görülmektedir. Bu görüşme, Osmanlı Devleti'nin nüfus sayım sistemi ve bununla birlikte her konudaki ayrıntılı istatistik verilerinin kullanılması konusunda önemli bir dönemeçtir. Zafer Toprak, Abdülhamid Dönemi'ni sayıların gündeme gelmesinin ve istatistiğin Osmanlı'da sınılanmaya başlanmasının miladı olarak görmekte ve II. Abdülhamid'in Amerikalı Samuel Sullivan Cox'la yaptığı bu görüşme bu çerçevede daha anlamlı hale gelmekteyse de, devlet dairelerinin matematik bilgisinden yoksun kişilerle dolu olması sebebiyle bu konuda en kapsamlı çaba gösteren kuruluşlardan biri olarak görülen Şehremaneti'nin belgelerinde dahi hatalar olduğunun ifade edilmesi dikkat çekicidir.³⁵

İstatistik biliminin Osmanlı Devleti'ne girerek bütün alanlarda ve yeni tekniklerin ilavesiyle sıkça kullanılmaya başlaması ve nihayet 20. yüzyılda Cumhuriyet Dönemi'ne devredilen miras,³⁶ istatistik biliminin kullanım alanının genişliği düşünüldüğünde günümüzdeki bir çok gelişmenin de tetikleyicisi olmuştur.

Mehmet Behiç Bey

İncelenen Osmanlı Arşivleri evrakından belgenin müellifi Mehmet Behiç Bey'in, İstatistik Dairesinde önce müdür yardımcılığı, daha sonra müdür olarak

³⁴ Samuel Sullivan Cox, *Diversions of a diplomat in Turkey*, ABD, New York, C.L. Webster, s. 37-45.

³⁵ Zafer Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji: Darwin'den Dersim'e*, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık, 2012, s. 204.

³⁶ Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, 1987, s. 15, 37, 76.

görevlendirilmiş,³⁷ kendisinden önceki müdürlerin yanında iyi yetişmiş bir istatistikçi olarak bilindiği anlaşılmaktadır. Kemal Karpat, kitabında Mehmet Behiç Bey'in kendini iyi yetiştirmiş bir bürokrat olduğunu ve burada örneğini verdiğimiz belge dışında adının bulunduğu bir başka mühürlü belgenin daha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunduğunu ifade etmektedir.³⁸ İstatistik konusundaki çalışmalarını devam ettiren Mehmet Behiç Bey'e ilişkin kayıtlarda; Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî'nde Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik Müdürü Mehmed Behiç Bey'in Mayıs 1909 tarihinde dilekçe ile başvurarak İstatistik adlı haftalık bir mecmua yayınlamak üzere izin istediği ve bu talebin gereğinin yapılarak Zabtiye Nezareti'ne bildirilmesine dair bir belgeye de rastlanmaktadır.³⁹ Bu kayıtlar, Mehmet Behiç Bey'in konusunda kendini yetiştirdiğinin ve edindiği bilgi ve tecrübelerini paylaşma çabası içerisinde olduğunun göstergeleri olarak görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB), Osmanlı Arşivleri (OA)'nda Mehmet Behiç Bey'in adıyla yapılan araştırmada, aşağıda yazılı birimlerde arşivlenmiş olduğu tespit edilen diğer evraka göre, Mehmet Behiç Bey'in babasının yine bir devlet memuru olan Cemal Efendi olduğu ve belgelerde “Nüfus-ı Umumiye İdaresi hülefasından”⁴⁰ (Nüfus-ı Umumiye İdaresi makamını temsil eder) ifadesinin kullanıldığı, Mehmet Behiç Bey'in 1312'de (1894) maaşına zam yapılmasına⁴¹ ve maaşının muvazene açığına ilaveten düzeltilmesine⁴² ilişkin iki ayrı yazının bulunduğu, 1315'te (1897) İstatistik Müdürlüğü Muavinliği'ne tayin edildiği⁴³, 1326'da (1908) İstatistik Müdüriyeti'ne tayin edildiği⁴⁴ anlaşılmaktadır.

Ayrıca T.C. CDAB, OA'nda gerçekleştirilen araştırma sonucunda ortaya çıkartılan Mehmet Behiç Bey'e ait iki adet tercüme-i hal (Sicil) belgesi tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi, altında Mehmet Behiç Bey, Nüfus-ı Umumiye Müdürü ve Nezaret-i Umûr-ı Dâhiliye Müsteşarının adlarının ve mühürlerinin

³⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB) Osmanlı Arşivi (BOA) Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), 3387, 254015.

³⁸ Karpat, *age.*, s. 100.

³⁹ BOA (DH.MKT.) Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî 2816-54 yer bilgisi ve H-27-04-1327 tarihli belge.

⁴⁰ BOA, d 38/67, 18-14 yer bilgisi ile, H-29-12-1279 tarihli belge.

⁴¹ BOA BEO, 551-41254 Yer Bilgisiyle, (41254) H-17-07-1312 tarihli belge.

⁴² BOA DH.MKT, 338-18 yer bilgisi ve H-02-08-1312 tarihli belge.

⁴³ BOA (İTNF.) İrade-i Tanzimat 7-3 Yer bilgisi ve H-09-10-1315 tarihli ve BEO, 1086 – 81429 yer bilgisi ve H-12-10-1315 tarihli belgeler.

⁴⁴ BOA BEO, 3387-254015 yer bilgisi ve H-02-08-1326 tarihli belge.

bulunduğu bir belgedir.⁴⁵ Belgenin soru cevap şeklinde hazırlandığı ve bizzat Mehmet Behiç Bey tarafından verilen cevaplarla doldurulduğu görülmektedir. İkinci belge⁴⁶ ise birinci belgede verilen cevapların teyidi olacak şekilde Mehmet Behiç Bey'in suallere verdiği cevapların üçüncü kişiler tarafından metin şeklinde yazıldığı ve onaylandığı belgedir.

Bu belgeler üzerindeki çalışmalar, Osmanlı Devlet adabı, resmi işlerin yapılmasındaki ciddiyet konusunda fikir vermektedir. Bürokrat ve memurlarının meslek yaşamları ve ilerlemeleri ile başarılarını takip eden ve kayıt altına alan bu sistem, devlet işlerinin titizlikle yürütülmekte olduğunun yanında, devlette çalışan görevliler ve kurumsal hafızaya verilen önemin de göstergesi olarak görülmelidir.

Özetle bu belgelerde önce şahsın kendisine safahatı yazdırılmakta, sonrasında bu bilgiler amirlerince kontrol edilerek onaylanmaktadır. Bu iki belgenin içeriğinde özet olarak Mehmet Behiç Bey'in, saygıdeğer bir Osmanlı Devlet memuru olan Cemal Efendi'nin oğlu olduğu, kendisinin 1279 senesi Ramazan'ında İstanbul'da (Dersaadet) doğduğu, Hamidiye İlk Mektebinde ilimlerin başlangıcı (mukaddeme-i ulûmu) okuduktan sonra nakledildiği Bayezid Orta Mektebi'nde mevcut eğitimler sonrasında diplomasını aldığı, iki yıl Soğukçeşme Askeri Ortaokuluna devam etmişse de eksik kalan eğitimi sebebiyle bu okuldan diploma alamadığı bilgileri verilmektedir. Askeri okulu tamamlayamayan Mehmet Behiç Bey'in halka açık hocalardan oluşan resmi olmayan bir eğitimle kendini geliştirmeye çalıştığı ve bu kapsamda Bayezid'da Yahya Efendi'den Arabî'den İşagoci⁴⁷ ve Farsçada Bahâristân⁴⁸ kitapları dâhil

⁴⁵ BOA (DH. SAİD.MEM) Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Memur Sicil Zarfı 18-13-1 yer bilgisi ve 23 Kânûn-ı Evvel 307 tarihli belge.

⁴⁶ BOA DH. SAİD. MEM. 38/67, 18-14-1 yer bilgisi ile 24 Cemaziye'l-Ahir 1309 ve 13 Kânûn-ı Sani 307 tarihli belge.

⁴⁷ İşagoci, özellikle Tanzimat sonrası medreselerde okutulan mantık bilimine başlangıç kitabıdır ve ve Osmanlı fikir dünyasında etkili olmuştur. Aristoteles'in "Kategoriler" adlı eserine giriş niteliği taşır ve Porfirios tarafından 3. yüzyılda yazılmıştır. İşagoci, Orta Çağ Avrupası'nda ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ders kitabı olarak okutulmuştur. Tanzimat sonrası önem kazansa da, İşagoci'nin Osmanlı medreselerinde okutulması 14. yüzyıla kadar geriye götürülebilir. Hacmi küçük olmasına rağmen, temel bilgilerin verilmesinde önemli olan kitap, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. bk. Abdulkuddüs Bingöl., (2000), "İşâgûci", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 22, 488-489, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul <https://islamansiklopedisi.org.tr/isaguci> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2025), bk. Kâmil Kömürcü, "Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebheri Etkisi", *Felsefe Dünyası*, Cilt:1 Sayı:57, 2013, s. 95.

⁴⁸ 15. yüzyılda Mollâ Câmî tarafından oğlu için kaleme alınan *Bahâristân*; Mukaddime, sekiz bölüm ve Hâtîme'den oluşan Farsça ahlâkî ve eğitici bir eserdir. İçeriğinde dünya hayatı için gerekli olan

olacak şekilde okuduğu görülmektedir. Mehmet Behiç Bey'in Türkçe okuma yazması bulunmaktadır ve Fransızca tercüme de yapabilmektedir. On sekiz yaşına geldiğinde, (1882 yılı) hocalarının referansı ile sınavsız olarak dört yüz kuruş maaşla Tekauđ Nezareti Muhasebe Kalemî'ne alınmış, 1887 yılında ise Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi'nde memuriyete geçmiştir. Mehmet Behiç'in yıllar içerisinde kademeli olarak maaşının arttırıldığı ve 1892 yılında dokuzyüz kuruşa yükseltildiği bilgisi verilirken, kanaatler bölümünde Mehmet Behiç Bey'in arzu olunduğu yolda devam ettiği ifade edilmektedir. Mehmet Behiç Bey'in doğumundan itibaren belgelere aktarılan bu teferruatlı bilgilerin bürokratların gelişmelerinin ve başarı/başarısızlıklarının takip edildiğinin bir göstergesidir. Belgelerin son kısmında Mehmet Behiç Bey'in görevleri esnasında kendisi hakkında bir şikâyetin bulunmadığı ve mahkemeye düşmediği konusunda da bilgilendirme yapılmaktadır.

Sicil belgesinin son cümleleri bu belgenin incelenip onaylandığını ifade edecek şekilde, *"İdare-i mez-kûre müdiriyetinden mûma-ileyhin Fransızca tercümeye muktedir ve erbâb-ı dirayet ve istikametten olduğu ve hizmet-i bâliyesinde ibrâz-ı revîyyet etmekte bulunduğu tenmik ve müsteşarlığından te'yid edilmiştir. Mez-kûr intihab-nâme şubece görüliş iade kılınmıştır."* notuyla sonlandırılmaktadır.⁴⁹

Belgeye İlişkin Biçimsel Bilgiler

IUKTY 9075 numaralı belgemizdeki levhaların içerikleri konusunda özel bir kaynak gösterilmediğinden belgenin sunum şekli, bilgilerin tasnifi ve adlandırılması ile genel olarak verilerin mahiyetinden anlaşıldığı kadarıyla, 1831 yılından itibaren devam etmekte olan nüfus sayımları esnasında elde edilen bilgilerin tasnif edilmesinin yanında, mevcut Osmanlı Tahrir Defterleri'nde yer alan bilgilerin⁵⁰ de kullanılması suretiyle hazırlandığı değerlendirilmektedir. Belge tarihi 1894-1895 yılları olduğundan, 1883'ten başlayan nüfus sayımının dönem itibarıyla çalışmalarda geline seviyedeki durumu gösterdiği değerlendirilmiştir. 1904 yılına kadar nüfus sayımları, bölgesel olarak yapılmış, ilk genel nüfus sayımı ise 1904 yılında gerçekleşmiştir.⁵¹

bilgi ve öğütler yer almaktadır. bk. İbrahim Halil Tuğluk, "Türk Edebiyatında Bahâristân", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, 2016, s. 45-57.

⁴⁹ Belgenin sonunda Fi 23 Kânûn-ı Evvel 307 tarihinde Müsteşar-ı Nezaret-i Umûr-ı Dâhiliye tarafından tasdik olunduğu tespit edilmektedir. Belgenin arkasında Sicill-i Ahval Kalemî'ne Fi 22 Kânûn-ı Evvel 307 (3 Ocak 1892) notu ve tarihi bulunmaktadır.

⁵⁰ Süleyman Yükcü, Nur Fidancı, Umut Soysal, "Osmanlı Devletinde Temettuat Defterlerinin Önemi ve Vergisel Açıdan Değerlendirilmesi (Tire Kazası Örneği)", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 7, Temmuz 2014, s. 170.

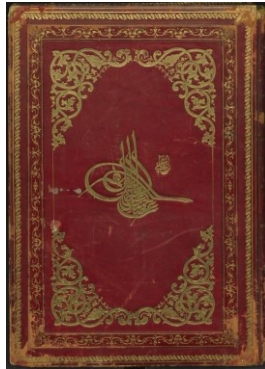
⁵¹ "Osmanlı Dönemi", T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü İnternet Sitesi, <https://www.nvi.gov.tr/osmanli-donemi> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2025)

Belge muhteviyatında, başlangıç ve son kapakları dışında mukaddimenin (giriş) ardından levhalar kullanılarak anlatım esas alınmıştır. Bu levhalar yer yer renklendirilmiş ve numaralandırılarak fihristlerle zenginleştirilmiştir.⁵² Bu şekilde eldeki verilerden farklı bakış açılarıyla farklı sonuçların çıkartılması mümkün olabilecektir. Çalışmanın şekli ve döneme özgü teknikleri içermesi, renklendirilmiş haritalar üzerinden bugün dahi anlaşılması kolay bir görünüm arz etmesi, Mehmet Behiç Bey'in bu belgeye ve genel olarak istatistik biliminin kullanılmasına verdiği önemi işaret etmektedir.

Belgenin, giriş kısmı (mukaddime) ve hazırlanış şekli itibariyle 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ndeki sosyal, ekonomik, zirai, hayvancılık ve istihdam gibi birçok temel konuda toplanan verilerin İstatistik Bilimi çerçevesinde derlenip tasnif edilerek padişaha sunulduğu bir belge olduğu değerlendirilmektedir.

Belge, bir **Kapak**, **Mukaddime** ve 19 adet **Levha** ile **Arka Kapak**tan oluşacak şeklinde hazırlanmış olup Mehmet Behiç Bey'in hazırladığı anlaşılan mukaddime ile başlamaktadır. Dönemin modern istatistik yöntemlerini kullanarak bilgilerden çeşitli sonuçlar çıkartılmasını sağlayacak formda toplanan verilerin sunumunu yapmakta, aynı verinin çeşitli bakış açılarıyla değerlendirilebilmesi için fırsatlar sunmaktadır. Titizlikle hazırlanmış olduğu tespit edilen bu belgenin, Osmanlı Padişahlık Makamına Mehmet Behiç Bey tarafından şahsen arzedilmiş olduğu kanaati oluşmuştur. Yapılan etraflı araştırmada, belgenin bir benzerinin bulunmadığı ve hem istatistik biliminin Osmanlı Devleti bürokratlarınca kullanımı açısından hem de içerdiği bilgiler itibariyle döneme ilişkin önemli çıkarımlara zemin hazırlayacak özellikte olduğu görülmektedir.

Kapak

Resim 1. Belge Ön Kapağı

⁵² Belgeye ait levhalardan bir örnek için bk. *Ek-1*.

Belgenin kapağında, dönemin Padişahı olan II. Abdülhamid'in mührünün kullanılmış olması, kitapçığın 1876-1908 arasında tertip edilmiş olduğuna işaret etmektedir. Özenle ciltlenerek hazırlanmış ve muhafaza edilmiş olması da bu belgenin yüksek ihtimalle Padişahlık makamına arz edilen bir belge olduğunu akıllara getirmektedir. Kemal Karpat, bu belgeyi bir "İstatistik Defteri" olarak tanımlamaktadır.⁵³

Belge, istatistik biliminin önemi ve anlamının özetlendiği ve padişahın konuya bakış açısından övgülerle bahsedildiği bir mukaddime bölümü ile başlamaktadır. Bölüm içeriği aşağıda özetlenmiştir.

Mukaddime

Mukaddime Orjinal metni (bk. *Ek-2*) ve Mukaddime transkripsiyonunda (bk. *Ek-3*) de görüldüğü gibi, belgenin mukaddime kısmı, Mehmet Behiç Bey'in istatistik biliminin önemi ve ne anlama geldiğini özetleyen cümleleri ile başlamaktadır. Bu kapsamda, istatistik bilimi ve çalışmalarının özellikle son asırda büyük bir gelişme gösterdiği ve Avrupa devletleri tarafından istatistik verilerinin siyaset ve ticarete esas temel bilgiler olarak görüldüğü, insanların birbirlerine karşı davranışlarını da içeren bu inceleme sonuçlarının tanzimi ile işlerin kolaylaştırılmasının sağlandığı belirtilmektedir. Devamında Osmanlı Padişahının konuya olan ilgisi ve geçmişte verdiği talimatlar doğrultusunda yapılan çalışmalara değinen Mehmet Behiç Bey, Padişahın gerek Osmanlı Devleti'nin devlet daireleri ve gerekse vilayetlerinde birer istatistik biriminin kurulmasını irade ve ferman ettiğini ifade etmekte,⁵⁴ padişahın teşvik gördüğünü, bu çerçevede yaptığı çalışmalar ile bu belgeyi padişaha yakışır şekilde bir takdim metni haline getirmeye çalıştığını beyan etmektedir.

Mehmet Behiç Bey açıklamalarında, bu belgenin hazırlanmasında *Grafik ve Kartografik Usul* adı evrilen yöntemin kullanıldığını, bu yöntemin maksadını, devlet menfaatine olacak şekilde çeşitli cisimlerin (konuların) arasında mevcut olan kuvvet ve nicelik ilişkisine dikkat çekilerek hafızanın onları kolaylıkla düzenlemesi, kontrol altına alma ve yönetmesinin sağlanmasına yardım etmek olarak ifade etmektedir.

Mukaddime bölümünde, adı geçen usullerin benzerlerinin Avrupa devletleri tarafından 1802 yılından başlayarak kullanılmakta olduğu, geçen dönem içerisinde bu fenne ilişkin özel kalemlerin açılması suretiyle tanzim olunacak genel istatistiklerin bu şekilde çizelgelerle ortaya koyulup anlatılmasına ve

⁵³ Karpat, *age.*, s. 83.

⁵⁴ Almanya için bu gayretin yalışı 30-50 yıl önce (1841-1864 yılları arasında) benzer şekilde istatistik birimlerinin sayısının artırılması şeklinde gündeme geldiği görülmektedir; bk. Lindenfeld, *age.*, s. 194.

yayılmasına başlandığı, hatta Amerikan Hükümeti'nde dahi kabul edilebilir geçerlilikte olmasına sebep olduğu ifade edilmektedir.

Yazara göre genel olarak bu şekilde düzenlenen istatistikler, bir memleketin bölgelerinin havasında, siyasi tarihinde, ahalisinin nüfus, mezhep ve adetleri ile meşguliyetlerinde, kara ve deniz kuvvetlerinde ve ticaret ve maliyesinin itibarında, mallarının ithalat ve ihracatında ve yönetim ve ziraatında, hasılı bütün işlem ve muamelelerinde kullanılabilmektedir. Mehmet Behiç Bey, kısmen de olsa acizlere (hastalıklılar) ait bilgiler dâhil, aşağıdaki kısımda görüleceği ve arz olunacağı üzere olabildiğince Devlet-i Âliye'nin nüfus mevcutlarını, meşguliyetlerini, mezheplerini, öğretim sistemini, mali gücünü ve ziraat ve ticaretine ait bilgileri, bu on dokuz levha üzerinde toplayıp düzenlediğini ifade etmektedir.

Mukaddime bölümünün bitiminde, bu yazılı metnin sahibi Mehmet Behiç Bey'in adı, vazifesi ve mührün yer aldığı bir alan bulunmaktadır.

Mehmet Behiç Bey'in hazırlıkları içerisinde bu girişten sonra *Fihrist* adı verilen bir bölüm yer almaktadır. Esasen belgenin içeriği hakkında bilgilerin sunulduğu yarım sayfalık bu bölüm, Mukaddime bölümünün hemen altında yer almıştır. Belge içeriği göze hitap eden levhalara yansıtılmış bilgiler şeklinde sunuma hazırlanmış, bu levhalar içerisinde aşağıda sıralanan alanlarda bilgiler yer almıştır. Bu bölümün transkripsiyonu sonucu elde edilen bilgiler özet olarak şöyledir.

Fihrist

Nüfus

Bir numaralı levhada, Osmanlı hükümdarlık topraklarında mevcut bütün nüfus ile bundan bir kilometre araziye isabet eden miktar gösterilmiştir. İki numaralı levhada mevcut nüfusun erkek ve kadın olarak ayrılmış şekildeki miktarıyla bir vilâyetin mevcut nüfusuna oranla erkek ve kadın oranları dikkate alınarak gösterilmiştir. Üç ve dört numaralı levhalar ile beş numaralı levhanın bir kısmı, herbir vilâyette bulunan muhtelif mezheplerden o vilâyetin genel toplamına oranla yüzdesine isabet eden miktârı gösterilmiş ve beş numaralı tablonun diğer cihetinde ise mevcut nüfustan vücutça sakat olanları hesap ve tesbit edilmiştir. Altı numaralı tablo, mevcut nüfusun yaşları itibariyle erkek ve kadın miktarını ve bunların herbir vilâyete ve genel nüfusa oranını gösterip, yedi numaralı tablo ise çeşitli mezhepler üzerine Osmanlı hükümdarlık topraklarında mevcut genel nüfusun özetini göstermektedir.

Maarif

Sekiz numaralı levha Dersaadet (İstanbul) ve diğer Osmanlı hükümdarlık topraklarında mevcut bütün nüfustan, on yaşından yukarı okuyup yazmak bilmeyenler ile her vilâyetin toplam nüfusuna oranla yüzdesine isabet eden miktarı ve devlet okullarına devam eden talebeler ile okul mevcutlarının adet ve çeşidini ve bu uğurda vuku bulan masrafların miktarını kapsar.

İştigâlât

Dokuz numaralı levha, ulûm (matematik, geometri, cebir, dilbilgisi, mantık, şiir, resim ve musiki) ve fûnûn (sanayi, teknoloji, endüstri) ile ticaretle meşgul olan ve on yaşından yukarı bulunan erkek ve kadının toplamı ile her vilâyetin genel nüfusuna oranla yüzdesine isabet eden miktarı ve diğer cihette ziraat ve filâhat (toprağı ekme, çiftçilik) ile meşgul bulunanların genel nüfusa oranı ve meşguliyetlerinin çeşidini gösterir. On numaralı tablo ulûm ve fûnûn ile ticaretle iştigal edenlerin adediyle her vilâyetin genel nüfusuna oranla yüzdesine isabet eden miktarı ve iştigal edenlerin bulundukları sanayiîni çeşidini kapsar.

Maliye

On bir numaralı levhada, Padişaha yakışır bir surette Osmanlı hükümdarlık topraklarının genel varlıklarıyla bundan herbir nüfusa isabet eden ve her vilâyet varlığının her beş senedeki çoğalma ve eksilme miktarıyla ticarete konu olan bütün mallardan vuku bulan ithalat ve ihracat ve ondan üretilen vergilerin miktarı, on iki numaralı levhada bin iki yüz doksan senesinden bin üç yüz on senesine değin vuku bulan gelirler ve masraflar ise masraftan gayri varlıkların fazla ve noksanı hâsılât ve masrafların çeşidi gösterilmiştir.

Ziraat

On üç numaralı levhada büyük devletimizin mülkü olan verimli arazilerin toplamı ile bütün araziye oranı ve on dört numaralı tablo ise herbir vilâyette hasıl olan hububatın çeşidiyle herbir kilometre araziye isabet eden miktarını içerir.

Mahsûlât

On beş, on altı ve on yedi numaralı levhalarda hükümdarlık topraklarında mevcut ehlileştirilmiş hayvanların tamamı ile çeşitleri ve koyun, keçi ve inek gibi hayvanlardan üretilen süt, tereyağı ve peynirin kıymetiyle, herbir mil karesine isabet eden miktarı ve bunların yirmi bir sene zarfında fiyatlarında vukua gelen artma ve eksilmenin özeti gösterilmiştir.

Mamûlât-ı Dâhiliye

On sekiz numaralı levha, hükümdarlık topraklarındaki fabrika ve tezgâhlarda (işyeri) dokunan güzel ürünlerin çeşit ve değeriyle her bir şahsa isabet eden miktarını içermektedir.

Yekûn-ı Umûmî

On dokuz numaralı tablo. İşbu tablo ise, genel nüfus, çalışma/uğraşı, okul mevcutları, genel varlıklar, hububat, dokumalar vesâirenin kıymet ve miktarlarının toplamını kapsamaktadır.

Belgenin açıklama kısımları sonrasında, yukarıdaki konulardaki verilerin dönemin istatistik biliminin kullandığı teknikler üzerinden görsel ve tabloları içeren 19 adet levha ile açıklandığı görülmektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi, belgede oluşturulan fihrist bölümünün maksadı, belge içeriğinde bulunan çizelge ve alt bölümlerin içeriklerinin açıklanması ve bu belgenin nasıl okunması/anlaşılması gerektiği konusunda bilgi vermektir.

Belge içerisinde yapılan açıklamalardan, sunulan istatistiklerin “İstatistik Müdürlüğü” tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Mehmet Behiç Bey ise belge içerisinde mührün altında titrinin yazıldığı şekliyle *Sicill-i Nüfus İdâre-i Umûmîyyesi Yevmiye Kâtibi* göreviyle bu projenin hazırlayıcısı durumundadır. İçeriğinde yer alan tarihler incelendiğinde belge tarihi 1310 (1894/1895)’dir. Fihristte verilen başlıklarla birlikte levhaların içeriğinde geçen alt konuları da birleştirdiğimizde, yukarıda açıklanan istatistik verilerinin muhteviyatına ilişkin bütün başlıkları şöyle toparlamak mümkündür;

1. Nüfus-u Umumiye,
2. Talim ve Terbiye,
3. Maarif-i Umumiye,
4. İştigalat,
5. Maliye,
6. Ziraat,
7. Mahsûlat,
8. Mamûlât-ı Dâhiliye,
9. Hayvanat-ı Ehliye,
10. Hububat,
11. Mensucat,
12. Varidat-ı Umumiye,
13. Yekûn-ı Umûmî

Belgenin, Mehmet Behiç Bey’in de mukaddime kısmında belirttiği şekilde bu başlıklardaki bilgilerin Osmanlı Saltanat makamına arz edilecek şekilde derlenmesi sonucu oluşturulduğu, bu derleme sırasında istatistik bilimi

çerçevesinde o dönemde kullanılan tekniklerden “Grafik ve kartografik usul”ün kullanılması ile akılda kalıcı ve anlaşılmayı kolaylaştırıcı görsel etkisi yüksek bir sunum şeklinin tercih edildiği görülmektedir.

Levhalar

Belgenin müteakip bölümlerinde 19 adet levhadan oluşan istatistik verileri yer almaktadır. Bu verilerin zamanın modern istatistik teknik ve gösterimleri kullanılarak, anlaşılması kolay ve farklı açılardan değerlendirilebilmesine olanak sağlayabilecek tarzda hazırlandığı tespit edilmektedir.

Belgede levhalara ilişkin şu bilgiler çıkartılmıştır.

Levhalar Memalik-ı Mahrusa-i Şahane'deki İstatistik-i Umumisini mübeyyin 1310(1894/1895) yılına aittir.

- İstatistikler, 1 yıllık ve 1310 (1894/1895) yılına aittir.
- 1290-1310 (21 yıllık tezayüdü (artış) ve tenakusu (eksilme) gösteren grafikler içermektedir.
- 1295-1310 (5'er yıllık tezayüdü ve tenakusu gösteren grafikler ihtiva etmektedir.)
- İstatistiği yapılan unsurların mil murabba (mil kare) ye ($1609 \times 4 = 6436$) düşen miktarı gösterilmiştir.

İlk 7 levhada, nüfus istatistiklerine yer verilmekte, 8. tabloda maarif, 9. ve 10. tabloda İştigalat, 11. ve 12. tabloda maliye, 13. ve 14. tabloda ziraat, 15., 16. ve 17. tablolarda mahsulat, tablo 18 de mamulat-ı dâhiliye, tablo 19 da yekün-ı umumi, istatistik biliminin o dönemki geldiği nokta itibariyle kullanılan teknikler üzerinden gösterilmektedir.

Konulara ilişkin bilgiler, vilayetlerin karşısındaki boşluklara sıralanmış, bu sırada hem vilayetlerin sıralaması, hem de rakamların küçükten büyüğe doğru sıralamalarının görülebilmesi için karşılına bir Derecat numarası verilmiştir. Bilgilerin farklı açılardan görülüp değerlendirilebilmesi için bu verilerin yüzde oranları da alınarak ayrı listeler halinde gösterilmiştir. Farklı konulardaki gösterimlerde miktarlar, 5-10'ar yıllık artış ve eksilme değerlerini ve/veya kilometrekareye düşen miktarları içerecek şekilde sunulmaktadır.

Bahse konu levhalarda renk kodlarının da kullanılması ile haritalardaki toprakların işaretlenmesi ve kastedilen bölge ve vilayetlerin daha kolay anlaşılması sağlanmıştır. İstatistik sunumunda, Osmanlı Devleti'nin o dönemki idari teşkilatında bulunan bütün vilayetler yer almaktadır.

Musul-Bağdat ve Basra Vilayetleri ile Mehmed Behiç Bey'in 1894-95 Tarihli İstatistik Raporu'nda Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerine İlişkin Verilerin Değerlendirilmesi

Musul, Bağdat ve Basra Vilayetleri, Osmanlı idaresine geçtikleri 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren ihtiyaçlar doğrultusunda idari teşkilatta Eyalet, Vilayet ve Sancak statüsüne sokulmuş, ve birçok kez yapılan değişiklikler sonucunda (1880 yılında Bağdat; Kerkük (Musul), Bağdat ve Basra olarak bölünmüştür.)⁵⁵ 19. yüzyıl son döneminde Musul, Bağdat ve Basra'nın her biri birer Vilayet olacak şekilde idari teşkilattaki yerini almıştır.

Musul

Musul adını, üzerinde bulunduğu ticaret maksatlı olarak da kullanılan güzergâhların ve birçok akarsuyun bu bölgede birleşerek Dicle'ye karışıyor olması sebebiyle, coğrafi olarak bir kavşak görünümündedir. Bu sebeple bölgenin adlandırılmasında “Mevsil”⁵⁶ adı kullanılıyordu. Tekstil üretiminde önemli merkezlerden biridir ve bölgede üretilen Muslin kumaşı da adını Musul'dan almaktadır.⁵⁷ Bulunduğu mevki itibarıyla Halep'le büyük bir ticareti olan Musul, Halep'in İran yönündeki ticaretinde bir üs konumundadır. Musul Vilayetinin kendi içerisinde üretilen mallarla birlikte düşünüldüğünde bu ticaret Musul ve bölgesini önemli bir merkez haline getirmektedir. Osmanlı idari teşkilatında 16. yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin altında bir livalık olarak yer almış, dönem dönem teşkilatta yaşanan çeşitli değişiklikler sonrasında 19. yüzyılın son çeyreğinde bir Osmanlı Vilayeti haline gelmiştir.⁵⁸

Osmanlı, bugünkü Irak topraklarının kuzey yarısını ve Türkiye'nin güney coğrafyasının bir bölümünü de içine alan bölgeye El Cezire adını vermiştir. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı sırasında işgal ettikleri bölgelerle birlikte Mondros Ateşkes Anlaşması'nın bazı maddelerine dayandığını söyleyerek 30 Ekim 1918 sonrası Musul'u da işgal etmiştir. Böylece Musul, Bağdat ve Basra İngilizlerin eline geçmiş, sonrasında Milletler Cemiyeti'nden çıkarttıkları bölgedeki Mandater Devlet kararıyla Musul ile birlikte işgal altında bulundurdıkları Bağdat ve Basra'yı da içine alan bugünkü Irak Devleti'ni

⁵⁵ Karpat, *age.*, s. 46.

⁵⁶ *Mevsil*—(موصل) Kavuşulacak yer, kavşak; bk. *Kamus-i Türki*, Sayfa:1432, Sıra 9; <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiturki/tafsil-302318-f23.html> (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2024)

⁵⁷ The Editors of Encyclopaedia Britannica. "muslin." Encyclopedia Britannica, December 23, 2024. <https://www.britannica.com/topic/muslin> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2025)

⁵⁸ Uğur Ünal, *Osmanlı Yer Adları-II, Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2013, s. 3-22.

kontrol altında tutmayı başarmışlardır. Yüzyıllarca çeşitli göçlere sahne olan bölgenin, ticari bir kavşak olması dışında Şiilerin kutsal bölgelerine komşu olması sebebiyle de önem kazandığı söylenebilir.

Bölge, 19. yüzyılın son çeyreğinde zengin petrol yataklarına sahip olduğu kuvvetle muhtemel olan bölgeler arasında bulunuyordu. Dönemin Padişahı II. Abdülhamid tarafından bölgenin öneminin farkında olduğu ve arazilerin satın alınması yoluna gidildiği görülmektedir.⁵⁹

Bağdat

Bağdat, coğrafi konumu, ticari, kültürel, entelektüel, siyasi, askeri ve dini alanlardaki öncü duruşu sebebiyle hep ilgi odağı olmuştur. Bölgedeki ticaretin önemli merkezlerinden biri olmanın dışında tarihi dokusu ve entelektüel altyapısı sebebiyle de bir çekim merkezi durumundadır. Şehrin iyi yönetildiği dönemlerde her zaman öne çıktığı görülmektedir. Dicle nehri kıyısındaki coğrafi pozisyonunun ticarete katkısının yanında, şehrin ılıman iklimiyle insan yaşamı için bulunmaz özellikleri de Bağdat'ın ilgi görmesini sağlayan özelliklerdir. Buna, Abbasi Halifesi Harun-Reşid döneminde şehrin bir entelektüel ve kültürel merkez olması eklendiğinde, dönem dönem şehrin İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri haline geldiği görülmektedir.⁶⁰

Bağdat, 20. yüzyıl başında hala önemli konumuyla ticaret merkezi özelliğini korumaktaydı. Basra, Musul ve Halep istikametleri ile İran ve Akdeniz'e olan yakınlığı ve mevcut ticaret yollarının şehirden veya yakınından geçiyor olması, lojistik ulaşım bakımından Dicle nehrinin kıyısında olmanın getirdiği avantajlar, ticaret için şehrin önemini pekiştiren etkenler arasındadır.

Basra

Kadim bir Arap yerleşimi olan Basra, 638 yılında 2. Halife Hz. Ömer tarafından kurulmuştur. 15. yüzyılda Karakoyunlular ve Akkoyunlular, 16. yüzyılda ise Safeviler tarafından ele geçirilen Basra, çeyrek asır sonra Osmanlıların kontrolüne girmiştir. Konumu itibarıyla ve sahip olduğu liman üzerinden askeri ve ticari bakımdan büyük öneme sahip olan bu şehir, Basra Körfezine ve ardından Hint Okyanusuna geçişi sağlayan özellikleri sebebiyle Hindistan ticaretinde her zaman önemli bir nokta olmuştur. Bu özellikleri sebebiyle bilhassa İngiliz ve Portekizli denizci ve tüccarların ilgi odağı olmuştur. Osmanlı idari teşkilatında zaman zaman değişen önemi ve diğer gereklilikler sebebiyle Eyalet ya da Sancak statüsünde tutulmuş, 19. yüzyılın son çeyreğinde

⁵⁹ Arzu Tozduman Terzi, *Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazî*, Timaş, İstanbul, 2014, s. 39-40.

⁶⁰ Jonathan Lyons, *The House of Wisdom*, Bloomsbury, USA, 2010, s. 63.

müstakil vilayet olarak idari teşkilattaki yerini almıştır.⁶¹ Bağdat ile Basra arasında bulunan özellikle Şii Müslümanların kutsal gördüğü alanlara yakın olması sebebiyle bu önemin arttığını söylemek mümkündür.

Bu üç Osmanlı Vilayetinin bir başka ortak özelliği de ticari ve stratejik konumlarına bağlı olarak değişik şiddetlerde yabancı gezgin, entellektüel, asker, casus, arkeolog, yazar, muhabir vb statüsündeki ziyaretçilere çokça ev sahipliği yapmalarıdır. Bölgenin yukarıda bahsedilen önemli özellikleri sebebiyle ve en kolay ilerleyen ilişkinin ticaret üzerinden gerçekleştirildiği düşünüldüğünde, bilhassa tüccar görünümündeki ziyaretçilerin bölgenin Gayrimüslüm Osmanlı tebaası ile olan ilişkilerini geliştirdiği, bu ilişkiler üzerinden karşılıklı fayda sağlandığı, bu faydanın Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyetinin zamanla zayıflamasına hizmet ettiği söylenebilir.

Osmanlı Devleti, gerilemenin başlangıcı olarak görülen 17. yüzyıl sonundan itibaren büyük bir travma geçirmiş, kaybettiği büyük toprakların geri alınması siyasetine geçiş yaparken, bu tarihten sonra Rusya'nın güçlenerek işgal ettiği alanlardan Osmanlı coğrafyasına doğru büyük göçlere sahne olmuştur. Bu göçler, Osmanlı'daki nüfus yapılanmasını da büyük ölçüde etkileyecekti.

Bölgeye doğru göçlerin yanında, bu bölgeden dışarıya da göçler görülmektedir. Savaşlar, bölgedeki etnik ve dini çeşitlilikten kaynaklanan anlaşmazlıklar, devletin aldığı karar ve uygulamalar ile batılı ülkelerle ticari ilişkiler ve özellikle gayrimüslümlerin yabancılarla olan ilişkileri, bu göçlerin temel sebepleri arasındadır.

IUKTY 9075 numaralı Arşiv Belgesinde Musul, Bağdat ve Basra'yı içeren bilgilerden derlenen aşağıdaki çizelge, Osmanlı Devleti'nin bu bölgesinin 1894-95 yıllarındaki (çeşitli alanlardaki) durumu hakkında fikir vermektedir (bk. Ekler – *Tablo 1*). Bölgede okuma yazma bilmeyenler şeklinde verilen rakamların, kalan nüfusun okuma yazma biliyor olmaları sonucunu getirmesi beklenir. Levhalarda verilen oranlara bakıldığında okuma yazma bilenlerin oranının Basra'da %52,5, Bağdat'ta %58,38, Musul'da % 73.58 olduğu görülmektedir. Dönem itibarıyla bu konuda kayıt yok denecek kadar az olsa da bir mukayese olarak okuryazarlık oranı dünyadaki en yüksek ülkelerden olan İngiltere'de 1870 yılında %80 olarak görünen mesleki okuryazarlık oranının (Bir kişinin adını yazabiliyor olması üzerinden belirlenmiş rakamdır.) 1900'de % 97'ye yükseldiği görülmektedir.⁶² Quataert, Osmanlı Devleti döneminde *Müslüman abalının* okuma yazma

⁶¹ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 26, Ankara 2017, s. 91.

⁶² Michael Sanderson, *Education and Economic Decline in Britain, 1870 to the 1990s*, Cambridge University Press, New York, 1999, s. 3.

oranlarının düşük olduğunu, 1900'lerde ise bu oranın dönem içerisinde açılan çokça okul sebebiyle %15 civarında olabileceğini ifade etmektedir.⁶³ Bölgede gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının sayısı ve yüksek denebilecek bir nüfustaki yabancı tüccarların etkisi dâhil edilse bile Levhalarda verilen bu oranların oldukça yüksek olduğu ve başka verilerle teyid edilmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Bu üç vilayet, Osmanlı Devleti içerisinde önemli vilayetler olmakla birlikte, bölge, yabancıların çok uzun yıllardır nüfuz ettiği ve özellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşları üzerinden ticaret yürüttüğü vilayetlerdir. Bunların içerisinde en önemli ticari hareketliliğin olduğu merkezin bir liman kenti olan Basra olduğu söylenebilir. Ardından Bağdat ve Musul gelmektedir. Buna rağmen aynı vilayetlerde yaşayan yabancı nüfusun (Levhalarla Alman, Fransız ve diğer milletler olarak geçmektedir.) ise en çok %4.21 oranı ile Bağdat'ta bulunduğu, Basra'da %1.56'lık bir oranda mevcut olduğu ve Musul'da ise tespit edilemediği görülmektedir. Bağdat'ın kadim bir şehir ve ticaret merkezi olmasının yanında nispeten bölgedeki daha büyük bir vilayet olması, kültürel altyapısı, Şii Müslümanların kutsal yerlerinin Bağdat'a olan yakınlığı gibi birçok konunun şehrin yabancı nüfusunun diğer vilayetlerden daha yüksek olmasının sebepleri arasında yer aldığı değerlendirilmektedir. Belge içerisindeki levhalarda yer alan nüfus bilgilerinin bölgenin etnik ve dini yapısının çeşitliliğini ortaya koyduğu görülmektedir.

Bölgede, çok değerli bir enerji ürünü olan petrol bulunduğu konusunda fikir ve tespitlerin oluşmaya başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde de buna ilişkin hesapların bizzat padişahlık makamı tarafından yapıldığını gösteren önemli bir tespit olarak şu bilgiler dikkat çekicidir. Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesinde kurulan ancak onun döneminde geliştirilen "Emlak-ı Hümayun"⁶⁴un bu dönemde Musul ve Bağdat bölgesinde tespit edilen bir çok araziye satın alarak Sultan'ın şahsi arazileri haline getirdiği

⁶³ Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press, 2005, s. 168, 169.

⁶⁴ *Hazîne-i Hassa Nezareti*, Osmanlı Devleti'nde padişahın özel gelir ve giderlerinden sorumlu nazırlıktı, 1850'de kurulmuştur. Sultan Abdülmecid döneminde Hazîne-i Hâssa Nezareti muhasebe, sergi muhasebesi ve tahrirat kalemlerinden oluşurken, Sultan Abdülaziz döneminde kapsamı ve personeli genişlemiştir. Hazîne-i hâssaya ait teşkilâtın en çok geliştiği dönem ise II. Abdülhamid zamanıdır. Bu dönemde, Tanzimat'la birlikte maliye hazinesine geçen padişah ve saltanatın "emlâk-i hümayun" (Padişahın has mülkleri ile ilgilenen bölümdür.) veya "emlâk-i şâhâne" adı verilen malları hazîne-i hâssa idaresine geri alınmış, padişah adına emlak alımları da en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Emlâkin dışında birtakım gelir kaynaklarının eklenmesiyle hazîne-i hâssa hacim ve teşkilât bakımından genişledi; bk. Arzu Tozdoğan Terzi, (1998), "Hazîne-i Hâssa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 17, 137-141, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazine-i-hassa>, (Erişim Tarihi: 21 Mart 2025).

görülmektedir. Emlak-ı Hümayün Defterlerinde yer alan bu kayıtlar çerçevesinde, 1880-1881 tarihinden başlayarak Nisan 1888 tarihine kadar büyük bir yoğunlukta devam eden arazi ve emlak edinimi bu arazilere Sened-i Hakani (padişah tapusu) düzenlenmesi ile belgelendirilmiştir. II. Abdülhamid dönemi sonrası yapılan bir istatistik çalışmasında, padişahın tahtta olduğu dönemde alınan arazilerin %44'ünün Bağdat ve Musul vilayetlerinde yer aldığı tespit edilmiştir. (Musul'da alınan arazilerin miktarı, Bağdat'ta alınan arazilerin miktarının yaklaşık üç katıdır.)⁶⁵Bu belgelerin, Osmanlı idari mekanizması tarafından yaklaşan tehlikelerin öngörülerek petrol ve diğer yeraltı kaynakları açısından zengin olan bu bölgelerin elde tutulması çabası olduğu değerlendirilmektedir. Levhalarda görülen etnik ve dini çeşitlilikle birlikte artan yabancı nüfuzu ve dönemin konjunktüründeki riskli gelişmeler dikkate alındığında bu çabaların, Padişah II. Abdülhamid'in bölgenin elde tutulması için alternatif arayışlar içerisinde olduğunu tespit edilmektedir.

II. Abdülhamid ve danışman heyeti, Avrupalı büyük güçlerin elde etmek istediği toprakları önce nüfuz bölgelerine ayırdığını tespit etmişti. Bunu yumuşak güçle yapıyor, bu nüfuz bölgeleri üzerinden müteakip emellerine ulaşıyorlardı. Osmanlı idaresinin önünde bir laboratuvar olarak Hindistan ve Mısır örneği bulunuyordu. Ülkenin herhangi bir bölgesinde kontrolsüz bırakılan Avrupalı güçler kısa zamanda bölgede bir nüfuz alanı oluşturabilirlerdi. Özellikle Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinin bulunduğu bölge ile ilgilenen ülke İngiltere'ydi. Bu kapsamda Osmanlı idaresi de birçok ekonomik, siyasi ve askeri tedbiri hayata geçirmiştir.

Bununla birlikte zayıf Osmanlı Devleti'nin hassas ve korumasız olduğu konular çok sayıdaydı ve özellikle İngilizler bundan haberdardır. Bölgedeki hareketleri, ticareti ve hatta bir seviyede resmi yazışmaları bile kontrol edebilecek bir sistem işlettikleri bilinmektedir.

1894-1895 yılları, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti idarecilerinin İngiltere'nin daha önce uygulamakta olduğu Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü destekleme politikasından vazgeçtiğinin işaretlerini yoğun olarak almaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı'nın bölgedeki bürokratlarından bir kısmının, bölgedeki İngiliz varlığının gerek konsolosluk mensubu, gerekse tüccar, gezgin, misyoner görünümünde artmakta olduğunu ve kışkırtma çabalarını görüp rapor etmişlerdir. İngiltere'nin bölgeye yavaş yavaş girme girişimleri endişeyle takip edilmiştir. Bu kapsamda İngiliz arşivlerine yansıyan ve 1914 Ağustos'unda, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğinin, Basra'da bulunan Seyyid Talib Paşa'dan (1920'de Irak'ın ilk içişleri Bakanı olmuştur.) Sadrazam'a yazılmış bir rapor

⁶⁵ Tozduman Terzi, *age.*, s. 39-40.

olduğu söylenen yazının kopyasını ele geçirdiği tespit edilmektedir. Bu rapor, Basra Körfezi ve Irak bölgesi ile ilgili gelişmelerin umutsuz bir dille anlatıldığı bir metin içeriyordu. Benzer raporların daha önce Salih Münir Paşa ve İngiliz yanlısı olarak bilinmekle birlikte Kâmil Paşa gibi üst düzey yetkililer tarafından da hazırlanmış olduğu bilinmektedir. Kendisini iyi yetiştirmiş, görüş olarak da Arap Milliyetçisi olduğu bilinen Seyit Talip Paşa, Irak'ın geleceğinin artan yabancı entrikalarla giderek daha yoğun ve kasvetli bir bulutla gölgelendiğini, cahil ve medeniyetsiz halkın buna alan açtığı, İngilizlerin ise konsolosların olmadığı yerlerde bile, tüccar kılığında çalıştırdıkları casuslar aracılığıyla isyan tohumları ektiklerini ifade ederek, Osmanlı hükümetinin tebaanın durumunu iyileştirmek ve eğitimin yayılmasıyla iyiyle kötüyü ayırt etme yeteneğini geliştirmek için elinden gelenin en iyisini yapmaması durumunda yirmi veya otuz yıl içinde -belki de daha kısa bir zaman diliminde- Basra Körfezi ve Dicle'nin tüm bölgelerinin, hepsinin en kurnaz ve en zekisi olan İngiltere'nin koruması altına gireceği konusunda uyarıda bulunmaktadır.⁶⁶

Bölgede, yukarıdaki levhalara yansıyan eğitime ayrılan tahsisat ve okullaşma çabalarının bu çerçevedeki uğraşları işaret ettiği ve padişaha hassas olduğu bu konularda bilgilendirme yapılmasının da bu bağlamda anlamlı olduğu değerlendirilmektedir. Dikkat çeken bir başka husus da vilayetlerde yaşayan farklı dinlerdeki toplam gayrimüslim nüfus ve bunların eğitim seviyeleridir. Levhalardaki veriler incelendiğinde, gayrimüslim nüfusunun bölgedeki toplam nüfusun yaklaşık %2-3 gibi bir oranına denk geldiği görülmektedir. Buna rağmen yabancı okullarda eğitim görmüş ve eğitim ve yabancı dil seviyesinin yüksek olduğunu bildiğimiz bu gayrimüslim tebaanın gerek ticaret, gerekse yabancılarla ilişkilerde öne çıktığı ve daha zengin oldukları, zamanla da yabancılar için kritik irtibat personeli olarak kullanıldıkları tespit edilmektedir.

Levhalarındaki verilere göre, bu üç vilayet içerisinde en yüksek gelire sahip vilayet Bağdat olarak görünürken, nüfus başına düşen gelirden ise Basra ve Musul'un daha çok öne çıktığı görülmektedir.

Döneme ilişkin yerli ve yabancı kaynaklardaki bilgi ve değerlendirmeler, Osmanlı bürokrasisinin özellikle nüfus verilerinin toplanması ve güncellenerek son durumu yansıtabilmesinin sağlanmasına yönelik dikkate değer bir gayret içerisinde olduğuna işaret etmektedir. Mehmet Behiç Bey tarafından hazırlanan bu istatistik belgesindeki nüfus verileriyle birlikte tablo ve çizelgelerle ve modern istatistik yöntemleriyle Padişaha aktarılmaya çalışılan diğer veriler, devletin bekası konusundaki endişelerin ve tedbir arayışlarının bir yansımasıdır. Osmanlı idari sistemi ve Padişah II. Abdülhamid'in hassasiyetleri ile birlikte

⁶⁶ Gökhan Çetinsaya, "The Ottoman View of British Presence in Iraq and the Gulf: The Era of Abdulhamid II", *Middle Eastern Studies*, Cilt 39, Sayı 2, Nisan 2003, s. 201.

değerlendirildiğinde bu bilgilendirmenin sınırlarının padişahın kendisi tarafından belirlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Dönemin şartları ve 19. yüzyılda yaşananlar, yüzyılın sonunda Osmanlı vilayetlerinde gayrimüslim nüfusun durumunun devletin bekasıyla ilişkilendirildiği bir süreç ortaya çıkarttığından, konunun bizzat Osmanlı Padişahı tarafından da yakinen takip edilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Örnek olarak, belgede Osmanlı topraklarındaki Ermeni nüfusunun toplamının 994.385 olduğu belirtilirken, levhalarda Musul nüfusunun içerisinde %1,31 oranında Ermeni nüfusu bulunduğu, Bağdat'ta bu oranın %0.15, Basra'da ise %0.28 olduğu gösterilmektedir. Ermeni nüfusu açısından bütün Osmanlı vilayetleri arasında Musul'un 18. sırada, Bağdat'ın 28. sırada, Basra'nın ise 25. sırada yer aldığı görülmektedir. Yukarıda verilen tabloda yer almamakla birlikte, Ermeni nüfusunun vilayet nüfusuna göre en fazla olduğu yerleşim biriminin %22,17 ile Bitlis olduğu, onu %22,15 oranıyla Van'ın izlediği, Hicaz, Yemen, Manastır, İskodra ve Yanya'da ise Ermeni nüfusu bulunmadığı,⁶⁷ Mehmet Behiç Bey'in levhalarına yansıyan bilgiler arasındadır. Padişaha arz edilen belgelere yansıyan bu hassasiyetin yerinde olduğu, 20. yüzyılın başlarında daha iyi anlaşılabacaktır.

Bölge, bereketli hilal olarak ifade edilen coğrafyada yer almaktadır. Tahıl üretiminin yüksek olduğu levhalardaki verilerden görülebilmektedir. Bağdat vilayetinin mısır üretiminin levhalarda verilen sıralamaya göre bütün Osmanlı vilayetleri arasında ilk sırada yer aldığı anlaşılmaktadır. Aynı levhadaki bilgilere göre Basra 4., Musul 12. sıradadır.

Osmanlı Devleti'nin imparatorluğa dönüşmekte olduğu çok erken tarihlerden itibaren tahrir defterleri üzerinden nüfus kayıtlarını ihtiyaç olunan detayda tuttuğu görülmektedir. Zamanla ihtiyaçlar doğrultusunda toplanan bilgiler geliştirilmiştir. Tanzimat sonrası ekonomik ihtiyaçların zorlaması ve dış baskıların yükselmesi karşısında uygulanan reformlar kapsamında bu bilgilerin detayının arttığı, çerçevesinin geliştirildiği söylenebilir. Devlet idaresinin gittikçe zorlaştığı ve Osmanlı tebaasında isyan hareketlerinin arttığı 19. yüzyıl sonunda bu konudaki hassasiyetin de gerek sayım sonuçlarına gerekse istatistiksel çalışmalara yansıdığı görülmektedir. Kadınların ilk kez 1881/1882 – 1893 sayımında sayıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte, Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinin de içinde bulunduğu bazı bölgelerde kadın nüfusun neredeyse hiç sayılmadığı söylenebilir.⁶⁸ Bu sebeple bu istatistik belgesinde verilen rakamların bu açıdan çok sağlıklı olmayabileceğini kabul etmek gerekir. Belge incelendiğinde, alınan verilerin döneme ilişkin geniş bilgiler verdiği, kadın ve çocuk sayılarının eksikliğinden kaynaklanan rötüşlerin yapılması ile

⁶⁷ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Belge Nu: IUKTY 9075, Levha 003.

⁶⁸ Karpas, *age.*, s. 190.

düzeltilerebilecek verilerin, nüfus açısından da sunumun yapıldığı Padişah II. Abdülhamid'e döneme ilişkin doğru yönlendirmeler yaptığı söylenebilir.⁶⁹

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda istatistik konusuna konjunktürün de etkisi ile özel bir önem verildiği anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın başından itibaren Batı kaynaklı çalışmaların takibi ve nüfus sayım sisteminin modernleştirilmesiyle ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlı Tahrir Defterleri ve Devlet Salnameleri ile oluşturulan temelin üzerine kolayca inşa edilebilmiş, yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Devlet yapısı, istatistiklerin kullanımını çalışmaların doğal bir parçası haline getirmiştir. Bu çalışmada tanıtılan belge, bu sürecin 1894-1895 yıllarında geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir ve aynı dönemde Mehmet Behiç Bey'in sicil belgesinde kullanılan dil ile birlikte Osmanlı Devlet bürokrasisi ve adabı üzerine oturtulmuş çalışma yöntemlerinin bir fotoğrafını çekmektedir. Dikkat çeken konular, liyakatli personelin kullanımı, devletteki personelin safahatının takibi ve teknoloji ve yeniliklerin kullanımı ile devletin bekasının ilişkilendirilmesidir. Osmanlı Padişahı, imparatorluğu tehdit eden konuları bertaraf etmek için batılı devletlerin tekniklerinden istifade etme çabası içerisindeydi.

Bir taraftan, II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitim reformları, tarım ve sulama hizmetleri, altyapı geliştirme gibi politikalar bu gayretin izleriyle dolu olsa da, bu bilimin uygulanabilmesi için gerekli olan sağlıklı verilerin toplanması ve istatistiklere dâhil edilmesinin özellikle temel bilimlerde yetişmiş personelin az oluşu sebebiyle istenilen seviyelere gelemediğini ve çok sağlıklı sonuçlar üretmediğini tespit etmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nun 34. padişahının özellikle eğitim kurumlarına verdiği önemin sebepleri arasında bu hususun da bulunduğunu tahmin etmek yanlış olmayacaktır.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti için kuruluşundan itibaren en zor bir yüzyıl olarak kayıtlara geçen 19. yüzyılda devletin maruz kaldığı tehditler itibarıyla idari kadroları için özellikle nüfus istatistikleri, yüksek risk faktörü taşıyan verilerdir. Yenilgiler, ayaklanmalar, dış baskılar, borçlar ve çok çeşitli iç karışıklıkların devletin nüfus yönetimini gittikçe daha güçleştirdiği ve devletin çözülmeye yüz tuttuğu yıllarda sayılar Babıâli'nin korkulu rüyası haline gelmiştir. Devlet yönetiminin bu vb sebeplerle istatistik verilerine sıkı sıkı sarıldığı ve hassasiyetleri herkesden önce görmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Herşeye rağmen, istatistik bilimi ve reform gayretleri penceresinden bakıldığında dönem itibarıyla iyisiyle ve kötüsüyle asgari seviyedeki dinamizmini

⁶⁹ Servet Mutlu, "Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution", *Nüfusbilim Dergisi / Turkish Journal of Population Studies*, Cilt 25, Sayı 3-38, 2003, s. 25.

koruyan bu büyük devletin Batılı söylemle “Hasta Adam” portresine uymayan bir görünüm sergilediği tespitinden bulunulabilir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Belge Nu: IUKTY 9075

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, (BOA), İstanbul

d 38/67, 18-14 yer bilgisi ile, H-29-12-1279 tarihli belge.

Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO)

551-41254 Yer Bilgisiyle, (41254) H-17-07-1312 tarihli belge.

3387-254015 yer bilgisi ve H-02-08-1326 tarihli belge.

1086 – 81429 yer bilgisi ve H-12-10-1315 tarihli belge.

3387, 254015

İrade-i Tanzimat (İTNF)

7-3 Yer bilgisi ve H-09-10-1315 tarihli belge.

Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH.MKT)

338-18 yer bilgisi ve H-02-08-1312 tarihli belge.

2816-54 yer bilgisi ve H-27-04-1327 tarihli belge

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahval İdaresi Memur Sicil Zarfı (DH. SAİD.MEM)

18-13-1, 23 Kânûn-ı Evvel 307

38/67, 18-14-1, 24 Cemaziye'l-Ahir 1309 ve 13 Kânûn-ı Sani 307

Resmî Yayınlar-Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Conference Internationale Agriculture, Ministere Royal Des Affaires Etrangères, Forzani Et C. Imprimeurs Du Senat, Rome – MCMV, XLII.

Düstur, İstatistik idarelerine dair nizamname 1/4 670 4 Safer 12971

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 48, Ankara, 2001

Kitaplar ve Makaleler

(2014) Osmanlı Devleti Hizmetinde Yahudiler, *Şalom Gazetesi*, 18 Haziran.

- AKDENİZ Fikri - YILDIRIM Fetih (2011) Türkiye’de -Osmanlıdan Günümüze- İstatistik Tarihine Bakış, *İstatistik Araştırma Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, s. 1-11.
- ALBAYRAK Süha Oğuz (2010) *Güçlü ve Merkezî Devletin Yönetim Bilgisi: Kameralizm*, YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları, No: 9, Mayıs.
- CLINE Graysen (2019) *Nonparametric Statistical Methods Using R*, Ed-Tech, Birleşik Krallık.
- COX Samuel Sullivan (1887) *Diversions of a diplomat in Turkey* ABD, C.L. Webster, New York.
- ÇETİNSAYA Gökhan (2003) The Ottoman View of British Presence in Iraq and the Gulf: The Era of Abdulhamid II, *Middle Eastern Studies*, Volume 39, No. 2, 2003, pp. 194-203
- DONNELLY Kevin - QUETELET Adolphe (2015) *Social Physics and the Average Men of Science, 1796–1874*, Taylor&Francis, Birleşik Krallık.
- DUNNINGTON Waldo - GRAY Jeremy - DOHSE Fritz-Egbert (2004) *Carl Friedrich Gauss: Titan of Science*, Mathematical Association of America, ABD
- ERDEM Ali Rıza (2012) Bilim İnsanı Yetiştirmede Etik Eğitimi *Yüksek Öğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 25-32.
- ERDOĞAN Mert Can (2025) XVIII. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Kameralist Üretim Anlayışı, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, Cilt 15, Sayı 1, Ocak, s.67-88.
- GILLISPIE Charles Coulston - FOX Robert - GUINNESS Ivor Grattan (2000), *Pierre-Simon LAPLACE, 1749-1827, A Life in Exact Science*, Princeton University Press, ABD
- GÜRAN Tevfik (1995) *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913, 1914*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No. 2025
- (1997) *Osmanlı Devleti, 1897 İstatistik Yılığ*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No. 2045
- HALD Anders (2005) *A History of Probability and Statistics and Their Applications Before 1750*, Wiley, Almanya
- İNALCIK Halil - PAMUK Şevket (2000) *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın Numarası: 2396, Ankara.
- Kamus-ı Türki Online Sözlük, <https://turki.cagdassozluk.com/tafsil-31808-h65.html> (Erişim Tarihi: 15.09.2024)

- KARAL E. Ziya (1996) *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı*, Cilt 9, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- KARPAT Kemal H. (1985) *Ottoman Population (1830-1914), Demographic and Social Characteristics*, London, University of Wisconsin Press
- (2003) *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul
- KÖMÜRCÜ Kâmil (2013) Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebheri Etkisi, *Felsefe Dünyası*, Cilt 1, Sayı 57, s.95-112.
- KURUÇ Bilsay (1987) *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- LINDENFELD David F., *The Practical Imagination The German Sciences of State in the Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago.
- LYONS Jonathan (2010) *The House of Wisdom*, Bloomsbury, USA,
- MUTLU Cengiz (2015) *Osmanlı'da bir Ermeni Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi*, Gündoğan Yayınları.
- MUTLU Servet (2003) Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution, *Nüfusbilim Dergisi / Turkish Journal of Population Studies*, Cilt 25, Sayı 3-38, s. 3-41.
- ÖKÇÜN A. Gündüz (1997) *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No. 2024.
- PAKALIN Mehmet Zeki (2009) *Sicill-i Osmanî Zeyli Tervîk Paşa-Zühdü Paşa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- PAMUK Şevket (2011) *19. yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No. 1831
- QUATAERT Donald (2005) *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press.
- SAKIN Orhan (2008) *Osmanlıda Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yayınları, İstanbul.
- SANDERSON Michael (1999) *Education and Economic Decline in Britain, 1870 to the 1990s*, Cambridge University Press, New York.
- SEZEN Tahir (2017) *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 26, Ankara.
- Tarihi İstatistikler Dizisi 1-7, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2011, Ankara.

- TERZI Arzu Tozduman (2014) *Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazî*, Timaş, İstanbul
- TOPRAK Zafer (2012) *Cumhuriyet ve Antropoloji: Darwin'den Dersim'e*, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık.
- TUĞLUK İbrahim Halil “Türk Edebiyatında Bahâristân”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 1, Yıl: 2016 Sayfa: 45-57
- TUTOR Mac (t.b.), *School of Mathematics and Statistics*, University of St Andrews, Scotland; <https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Miller/mathsym/stat/>; (Erişim Tarihi: 09.05.2024)
- ÜNAL Uğur (2013) *Osmanlı Yer Adları-II, Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara
- WILLIAMS Elizabeth R. (2023) The Agriculture Ministry of the Whole World: The International Institute of Agriculture and the Politics of Ottoman Statistics Collection, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Volume 43, No 2, s. 224-241.
- YÜKÇÜ Süleyman - FİDANCI Nur - SOYSAL Umut (2014) Osmanlı Devletinde Temettuat Defterlerinin Önemi ve Vergisel Açından Değerlendirilmesi (Tire Kazası Örneği), *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 7, Temmuz, s. 170-199

İnternet Kaynakları

- American History Central web sayfası, Samuel Sullivan Cox, <https://www.americanhistorycentral.com/entries/samuel-sullivan-cox> (Erişim Tarihi:20 Mart 2025)
- American Statistical Association Web Sayfası, <https://www.statsref.com/timeline.pdf> (Erişim Tarihi:20 Mart 2025)
- T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü web sayfası. <https://www.nvi.gov.tr/osmanli-donemi> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2025)
- İslam Ansiklopedisi web sayfası, <https://islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2025)
- <https://www.britannica.com/topic/muslin> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2025)
- <https://www.britannica.com/science/probability-theory> (Erişim Tarihi:20 Mart 2025)
- .

Ekler

Vilayetler	Musul	Bağdat	Basra	Memalik-i Şahanedeki Toplam Nüfus
Nüfus	420.000	800.000	320.000	
Kadın Nüfusu	220.000	395.000	152.000	
Erkek Nüfusu	200.000	405.000	168.000	
Müslüman Nüfusun Yüzdesi	97.22	94.06	97.93	21.509.902
Rum Nüfusun Yüzdesi	0.4	0	0	2.506.028
Ermeni Nüfusun Yüzdesi	1.31	0.15	0.28	994.385
Bulgar Nüfusun Yüzdesi	0	0	0	
Yahudi Nüfusun Yüzdesi	1.43	1.58	0.23	184.252
Alman, Fransız ve Diğer Milletlerin Yüzdesi	0	4.21	1.56	
Katoliklerin Yüzdesi	0	0	0.3	139.760
Protestanların Yüzdesi	0	0.1	0.4	36.130

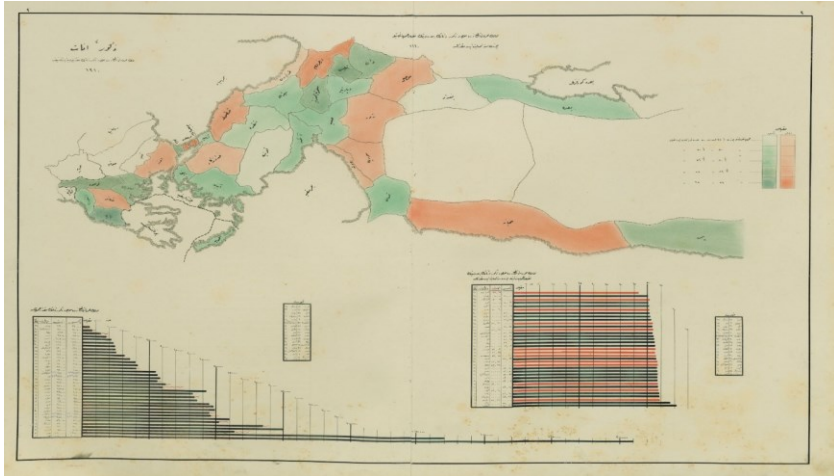
Latinlerin Yüzdesi	0	0.2	0	18.239
Süryanilerin Yüzdesi	0.24	0.13	0.28	10.618
Mezahib-i Muhtelifenin Miktarı (M: Müslüman, E:Ermeni, K:Katolik, Y:Yahudi, P:Protestan, R:Rum, S:Süryani, L:Latin, MS: Milet-i Saire, B:Bulgar)	M: 408.000 E: 7.127 Y:4.383 S:162 R:3	M: 752.000 E:349 K:875 Y:12.715 P:17 S:373 L:49 MS:33.270	M:313.147 MS:5.000 S:831 Y:421 E:358 P:135 K:108	
Mekteplerin Miktarı	285	310	220	Erkek mektepleri: 8955 Kadın mektepleri: 1960
Mekteplerin 10 Sene Zarfındaki Terakkisi	Osmanlı topraklarındaki mektep miktarının 1882'den 1892'ye kadar olan gelişimi gösterilmiştir.			1300 (1882): 7980 1310 (1892): 10915 ⁷⁰
Dokunan Kumaş ve Benzeri	14.167.800	14.768.000	335000	

⁷⁰ Levhalarla, bu mekteplerin 3970'inin Ahali tarafından idare edilen iptidai mektepler, 3859'unun Rüştîye mektepleri, 2380'inin Maarif tarafından idare edilen mektepler, 644'ünün ecnebi mektepleri, 41'inin Mekâtib-i İdadi-i Şahane, 9 adedinin Fen mektepleri, 7'sinin Mekâtib-i Âliye, 3'ünün Sanayi mektepleri, 2'sinin Darülaceze, dilsiz ve âmâ mektepleri olduğu belirtilmektedir.

Ürünlerin Değeri (Altın)				
On Yaşından Büyük Okuyup Yazamayanların Miktarı	110.000 (25. sırada)	333.000 (14. sırada)	152.000 (24. sırada)	
Okuyup Yazamayanların Umum Nüfusa Oranı	26.42	41.62	47.50	
On Yaşından Büyük Menfaatli İşlerde İstihdam Edilen Miktarı	258.000	368.000	180.000	
Ziraat ve Filahat ile Meşgul Olan Miktarı	29.400	36.900	25.000	
Ulum ve Fünun ile Meşgul Olan Miktarı	18.47	13.26	18.76	
Sanayi ve Ticaretle Meşgul Olan Miktarı	151.000	225.000	94.960	
Sanayi ve Ticaretle Meşgul Olan Miktarı	35.95	28.12	29.67	
Kişi Başına Düşen Brüt Yıllık Gelir	65.150.000	88.950.000	43.700.000	

(Kuruş)				
Ekilebilir Alanlar	49.000	80.000	59.000	
Tahıl Üretimi				
Buğday	89.800	1.113.160	583.598	
Arpa	69.375	257.889	245.885	
Kokoroz (Mısır)	59.510	161.000	145.832	
Hububatın Değeri (Kuruş)	6.449.000	15.565.800	12.917.950	
Vilayet Gelirleri (Kuruş)	65.150.000	88.950.000	43.700.000	
Vilayet Gelirlerinin Nüfus Başına Düşen Miktarı	157.52	111.18	160.7	

Tablo 1 – Belgede Musul-Bağdat ve Basra Vilayetleri'nin döneme ilişkin bilgileri⁷¹

EK-1 (IUKY-9075 Belgesinde Memalik-i Mahrusa-i Şahanede zükür (erkek) ve inasın (kadın) miktar-ı umumisine ilişkin Orjinal Levha)

⁷¹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, IUKTY 9075

Mukaddime (Transkripsiyon)

Ezmine-i kadîmeden beri ehemmiyet-i mahsûsayı haiz olup bi'l-hassa asr-ı ahirde kesb-i vüs'at eden istatistik usulünü bi'l-cümle Avrupa devletleri esasü'l-esas siyaset ve ticaret ittihazıyla fenn-i mahsus haline ve mertebe-i bâlâterine îsal etmişler ve vukua gelen hadisatın zabt ve tahrîriyle muamelât-ı umûmiye ve husûsiyelerinin her biri için ayrı ayrı tanzîm eyledikleri istatistikler sayesinde teshîl-i umur eylemişlerdir.

Velîni'met-i bî-minnetimiz padişah-ı maâli-i göster ve şehinşah-ı terakkî-perver efendimiz hazretlerinin nazar-ı kimya -eser-i hilâfet-penâhilerinden şu hakikat-ı mahza dahî dur tutulmayarak taht-ı âlî-i Osmanîye cülûs-ı hümayunları yevm-i mes'udundan beri istikmâl-i esbâb-ı saâdet-mülk ve devlet hakkında her gün birer suretle cilveger-i saha-i muvaffakiyet olan me'ser-i meşkûre-i cenâb-ı hilâfet-penâhileri cümle-i celîle ve cemilesinden olmak üzere muamelât-ı devletin hüsn-i cereyan ve temşiyete emr-i mühimminin ma'lûmat-ı fenniye ve esasiyyeye tevfikân icrâsı zımmında lütfen devâir-i merkeziye ile vilâyât-ı şâhânelerinde birer istatistik kılmaları teşkilini irâde ve fermân buyurmuşlardır. Ehemmiyet ve menfaat-ı a'zimesi der-kâr olan istatistik fenninin tahsil ve tevsîi hususunda abd-ı aciz kem-bidâa dahî bezl-i vücûd ederek tanzîm ve tersîmine muvaffak olduğum “grafik ve kartografik” usûlündeki umûmî bir istatistik numunesini atebe-i felek-mertebe-i cenâb-ı mülûkânelerine takdime mütecâsir oluyorum.

Efkâr-ı maâli disar-ı cenâb-ı şehinşâhileri mülk-i devletin terakkisine ma'tuf bulunması ve erbâb-ı sa'y ve gayretine merhameten şayan buyurula geldiği daima dîde-i meserretle görülmekte olan inâyât-ı mütetâbia-i hazret-i velini'met-i bî-minnet-i kaffe-i bendegâni ifâ-yı şükr-i mahmedet-i giriftar-ı acz ve hayret eylemesi bu abd-ı kem-bidâalarını dahî teşvik eylemiştir.

Ma'lûm-ı merahim-melzûm-ı hazret-i zıllullahileri buyurulduğu üzere “grafik ve kartografik” usulünden maksat mevadd-ı muhtelif arasında mevcut olan kuvvet ve kemiyeti bir suret-i mertebede nazara arz etmek ve kuvve-i hafızanın onları suhûletle zabt etmesine yardım eylemek gibi iki cihet-i mühimmeden ibaret olup bu cihetler ise hakikaten menafi-i devlet nokta-i nazarında en mu'tenâ mevaddandır.

Usûl-i mezkûrun ibtida-yı zuhûru ve intişârı olan bin sekiz yüz iki tarihinden beri Avrupa devletleri tarafından sûret-i seriada bu fenne dair kalem-i mahsuslar küşâd olunarak tanzîm olunacak umûmî istatistiklerin bu yolda tersîm ve intişârına cehd ve ikdam edilmiş ve muahharen Amerika Hükümeti'nde dahî revaç-pezir olmasına sebebiyet verilmiştir.

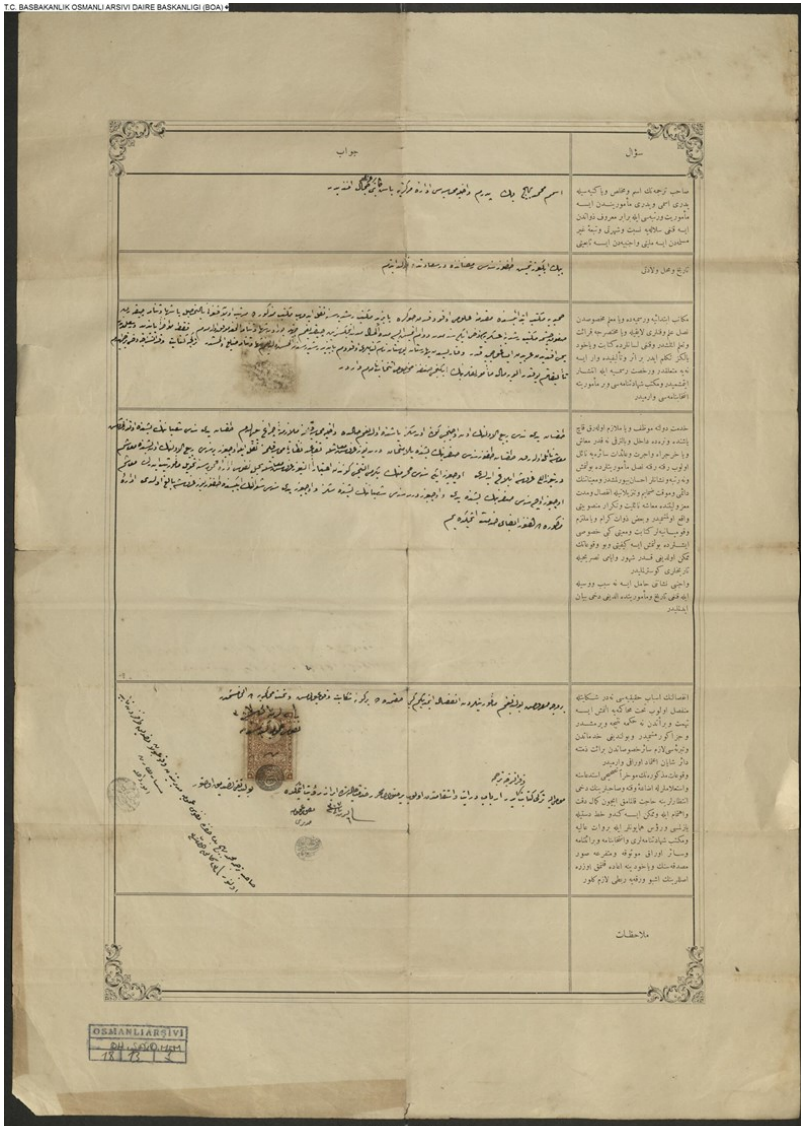
Ale'l-umum bu yolda tanzîm olunan istatistikler bir memleketin iklim-i hevaiyesinden ve tarih-i siyasiyyesinden ve ahâlisinin mikdar ve mezahib ve adet ve meşguliyetinden ve kuvve-i berriye ve bahriyesinden ve i'tibar-ı malî ve ticarisinden ve emtiasının ithalât ve ihracatından ve ziraat ve madeniyatından hasılı kâffe-i muamelâtından bâhistir. Acizleri dahi velev ki kısmen olsun mehma-emken bu yolda bir istatistik tanzîm etmek maksadıyla istatistiğe ait kitaplardan alabildiğim ma'lûmat üzerine ber-vech-i zîr kısm-ı mahsuslarında arz olunacağı veçhile Devlet-i Aliyyelerinin nüfus-ı mevcudesinden ve işgalât ve mezâhib ve maarif ve kuvve-i maliye ve ziraat ve ticaretinden bâhis olarak on dokuz levha üzerine işbu umûmî istatistik numunesini cem' ve tertip eyledim.

Sicill-i Nüfus İdâre-i Umûmîyyesi Yevmiye Kâtibi

bende

Mehmed Behiç

Eke-3 IUKY-9075 Belgesinde Mukaddime transkripsiyonu

[illegible]